

Tihomira Stepinac Fabijanić

TRADICIJSKA KULTURA UZ LUJZIJANU I KAROLINU. POVIJESNI PUTOPIS KROZ GORSKI KOTAR I PRIKUPLJE

Tihomira Stepinac Fabijanić, prof.
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za povijesne i društvene znanosti u Rijeci
Gjure Ružića 5, HR – 51000 Rijeka
tihana.fabijanic@post.t-com.hr

UDK 39(497.5):625.7/.8
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 18. 10. 2015.
Prihvaćeno: 12. 10. 2016.

DOI: <http://doi.org/10.21857/yk3jwhk689>

Rad je pisan u obliku putopisa o putovanju povijesnim cestama Karolinom i Lujzijanom, a temelji se na prikupljenim bibliografskim podacima, osobito autora s prijelaza 19. i 20. stoljeća (D. Hirc, E. Laszowski, R. Strohal i dr.), te na etnološkim zabilježkama autorice prilikom terenskih istraživanja u Primorju i Gorskom kotaru tijekom niza godina. Iskorišteni su i podaci iz projekta Putovi baštine – s obje strane rijeke Kupe koji je autorica pokrenula i vodila početkom ovoga stoljeća.

Članak je podijeljen na tri poglavlja (vezano uz povijesnu regionalno-administrativnu podjelu u doba Austro-Ugarske u 19. stoljeću na okruge koji obuhvaćaju prostor dijela Primorja i Gorskoga kotara uz rijeku Kupu do Karlovca), te se u prvome poglavlju govori o tradicijskoj arhitekturi, nošnjama, kućnim tradicijskim djelatnostima i obrtima te običajima i svetkovinama u dijelu Primorja (povijesni Riječko-bakarski okrug), zatim se isti tradicijski sadržaji te njihovi suvremeni prežici analiziraju na prostoru Gorskoga kotara (povijesni Lokvarsko-delnički i Severinski okrug), odnosno u dijelu nizinskog toka rijeke Kupe (povijesni Karlovački okrug – Prikuplje). Time se nastoje obuhvatiti značajke materijalne i duhovne baštine krajeva uz povijesne ceste Karolinu i Lujzijanu u doba njihove izgradnje, uz napomene o preživjelim elementima te baštine u današnje vrijeme.

Ključne riječi: tradicijska kultura; povijesne ceste; Karolina i Lujzijana.

UVOD

Ovaj je članak pisan u obliku putopisa o putovanju povijesnim cestama Karolinom i Lujzijanom, a nastao je kao prilog knjizi *Lujzijana 1811. – 2011.* u povodu 200. obljetnice izgradnje te povijesne ceste, no kako knjiga nije nikad publicirana, ovdje donosimo tekst u ponešto izmijenjenom i dopunjenom izdanju.

Članak se temelji na prikupljenim bibliografskim podacima, osobito autora s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće (D. Hirc, E. Laszowski, R. Strohal i dr.), te etnološkim zabilješkama autorice prilikom terenskih istraživanja u Primorju i Gorskom kotaru tijekom niza godina. Iskorišteni su i podaci iz projekta *Putovi baštine – s obje strane rijeke Kupe* koji je autorica pokrenula i vodila početkom ovoga stoljeća.

Rad je podijeljen na tri poglavlja (vezano uz povijesnu regionalno-administrativnu podjelu u doba Austro-Ugarske u 19. stoljeću na okruge koji obuhvaćaju prostor dijela Primorja i Gorskoga kotara uz rijeku Kupu do Karlovca), te se u prvome poglavlju govori o tradicijskoj arhitekturi, nošnjama, kućnim tradicijskim djelatnostima i obrtima te običajima i svetkovinama u dijelu Primorja (povijesni Riječko-bakarski okrug), zatim se isti tradicijski sadržaji te njihovi suvremeni prežici analiziraju na prostoru Gorskoga kotara (povijesni Lokvarsko-delnički i Severinski okrug), odnosno u dijelu nizinskog toka rijeke Kupe (povijesni Karlovački okrug – Prikuplje). Time se nastoje obuhvatiti značajke materijalne i duhovne baštine krajeva uz povijesne ceste Karolinu i Lujzijanu u doba njihove izgradnje, uz napomene o preživjelim elementima te baštine u današnje vrijeme.

1. TRADICIJSKE ZNAČAJKE PRIMORSKOGA KRAJA UZ POVIJESNE CESTE KAROLINU I LUJZIJANU U DOBA NJIHOVE IZGRADNJE (19./20. STOLJEĆE) TE NJIHOVI PREŽICI U SUVREMENOSTI: RIJEČKO-BAKARSKI OKRUG¹

1.1. Tradicijska arhitektura Primorja

- naselja: Orehovica, Svilno, Čavle, Grobnik; Bakar, Kraljevica, Hreljin
 - gradnja kamenom
 - tradicijski elementi primorske kuće – komini, volte, baladuri, konobe

Već na samome početku povijesne ceste Lujzijane, pri njezinu usponu iz grada Rijeke prema južnim obroncima risnjačkog masiva, prolaskom kroz tzv. *Banska vrata* nad strmim liticama Rječine, ulazimo u ruralno područje *Grobnišćine*. Osim samoga staroga gradića Grobnika, omeđenog srednjovjekovnim zidinama i kulama na vrhu dominantnog brijega, okolna naselja još uvijek odaju dojam uz cestu zbitih primorskih sela i zaselaka, počevši od Svilnog i Orehovice preko Čavala i dalje do Gornjeg Jelenja, gdje je i prijevoj prema Gorskome kotaru.

Zajedno s naseljima uz stariju cestu Karolinu, koja se spušta prema Bakarskom zaljevu, gdje se nalaze stari gradići Bakar i Kraljevica uz samo more te mjesta na obroncima Krasica, Hreljin, Zlobin i druga, to je područje prirodno i kulturološki

¹ Napomena: povijesni okruzi – Riječko-bakarski, Lokvarsko-delnički, Severinski i Karlovački – nastali su regionalno-administrativnom podjelom u doba Austro-Ugarske u 19. stoljeću te obuhvaćaju prostor dijela Primorja (između Orehovice i Hreljina) te Gorskoga kotara uz rijeku Kupu do karlovačkog dijela Prikuplja.

obilježeno kao *Riječko-bakarski okrug ili distrikt* još u vrijeme gradnje Lujzijane (GK, 2; Strohal, 20, 28, 99).

Makija i kamenjari na okolnim brežuljcima obilježili su ne samo taj primorski krajolik već i izgled samih naselja te su uvjetovali način tradicijske gradnje – kuće, štalice i druge zgrade okućnice građene su u pravilu kamenom klesancem, a dvorišta, vrtovi i druga zemljišta okruženi su suhozidom. Upravo ti brojni ostaci suhozidnih ograda, terasasto podgrađenih polja i nekadašnjih vinograda, međa i razdjelnica, još su i danas glavno obilježje Primorja, iako se ta prastara tehnika gradnje zapustila već početkom 20. stoljeća zbog velikih promjena u načinu života i privređivanja.

Mnoga su naselja u Primorju veoma stara, te ih arheološki nalazi, a dijelom i sami njihovi nazivi, smještaju u predrimska, rimska i ranosrednjovjekovna vremena (gradine), kad još nije bilo povijesnih zapisa za to područje, no postoji i narodna predaja koja govori 'o starinama', kao naprimjer o Grobničkom polju kao poprištu boja s Tatarima u 13. stoljeću (Laszowski, 75) ili pak tamošnjim 'kamenim zidinama' (koje su zapravo ostaci rimskoga *limesa*, linije obrane od barbara na sjevernim granicama, po kojoj navodno Prezid nosi ime) (GK,124).

Međutim, na samome početku 19. stoljeća, kad je i započelo trasiranje i gradnja Lujzijane pod vodstvom generala Vukasovića, primorska su mala kamena naselja još uvijek bila okupljena oko srednjovjekovnih gradića u kojima su središte društve-

Slika 1. Takala – obnovljeni stari vinogradi u okolici Bakra

nog života bili crkva i glavni trg – *placa*, a životno su ovisila o vlastitom radu žitelja oko stoke, pretežno malih stada ovaca, te na škrtoj zemlji u ograđenim poljima i vrtovima, kao i na moru (ribarstvo i pomorstvo), a sve više od trgovine i zaposlenja u većim gradovima (Rijeka, Bakar, Kraljevica).

Zahvaljujući gradnji cesta, brojna su naselja profitirala, proširivala su se dolaskom novih stanovnika, pa se i kuće sve više grade, podižu i proširuju, od boljeg materijala (kamenja) i primjenom majstorskih znanja i tehnika. Potreba za predahom i okrepom na putu dovela je do gradnje svratišta i gostionica te odmorišta za konje i goveda, kako u naseljima – npr. *Čebuharova kuća* u Čavlima, tako i na usponima i prijevojima – npr. *štacija* na Kamenjaku (sada ruševna). Uz same ceste gradile su se i brojne druge građevine, poput mitnica (na tom području glavna je bila u mjestu Meja), kamenih burobrana (zaštitnih zidova), cisterni i vodosprema, koji su također mijenjali izgled krajobraza te utjecali na domaću gradnju samoukih graditelja (tome je aktivno pridonijelo i tadašnje Dioničarsko društvo Lujzijana iz Beča koje je u cijelosti upravljalo cestama od Rijeke do Karlovca i brinulo se za njihovo održavanje) (Strohal, 21, 22).

Slika 2. Netretić – kameni rubnici na Lujzijani

Zajedničke karakteristike tradicijskih kuća u primorskim ruralnim naseljima u doba gradnje Lujzijane (početkom 19. stoljeća, što se održalo još sve do prve polovice 20. stoljeća), osim same gradnje kamenom, jesu *volte* (nadsvođene terase) s *konobom* u prizemlju i *kuhinjom s ognjišćem* i *kominom* na katu te dodatno *kamarom* (sobom) na katu. *Šufit* (tavan) pod *strehom* od *kanalica*, ili pak kamenih ploča u starije vrijeme, služio je često obitelji i za spavanje, a izvana na krovu izrazit element bio je velik i često dekorativno izrađen dimnjak. Mnoge tradicijske kuće bile su jednostavne, jednodostorne ili dvodostorne prizemnice u kojima se život obitelji odvijao oko *ognjišća* nadsvođenog *napom* i velikim *kominom* (dimnjak). Kuće u Primorju bile su isto tako izvana ožbukane (kamen je bio uglavnom samo priklesan i relativno sitan) i omazane krečom, ponekad u prirodnoj boji terakote ili žutoj.

U gušće naseljenim i zidinama okruženim gradićima, u kojima su kuće okupljene unutar uskih zavojitih uličica uokolo župne crkve, ili pak na strmim podgrađima, dodatno prigradivanje potrebnih prostorija izvodilo se u visinu, ili u nizove sa strane u okviru *dvora* (dvorišta), pa su takve kuće u nizu česta karakteristika u selima i zaseocima Primorja, osobito uz ceste i putove. Na *dvoru* (dvorištu) tradicijske primorske kuće mogu se naći još i neke pomoćne zgrade, *pećnjica* (krušna peć) ili vanjsko *ognjišće* (ljetna kuhinja u novije vrijeme), veći ili manji suhozidom ograđeni *vrtal* (vrt) i *gomilica* (smetlište sa zahodom), dok se *štalice* nisu smjele graditi unutar gradića već izvan naselja na posebno određenim mjestima, a tako ponekad i u selima uz glavnu prometnicu.

Sam izgled i nazivi elemenata tradicijske kuće i okućnice u pojedinim lokacijama uz Lujzijanu i Karolinu u Primorju ne razlikuju se međusobno puno, no postoje određene lokalne nijanse u nazivlju. *Grobniščina* naprimjer, za razliku od bakarskog i kraljevičkog područja, ima svoj tvrđi dijalekt i neke samosvojne nazive.

Neke graditeljske posebnosti nastale su razvojem trgovine i drugih djelatnosti, kad su primorska ruralna područja zaživjela zahvaljujući prometnoj povezanosti (ceste, željeznica), pa su se izgradila sasvim nova naselja (npr. Čavle), jako su se proširila dotadašnja naselja (npr. Gornje Jelenje), a gradski slojevi društva počeli su graditi ladanjske kuće (npr. ljetnikovci, *campagna*, na Orehovici), čime su unosili nove utjecaje u ruralna područja (Strohal, 37-41).

Velik utjecaj koji je na razvoj i izgled naselja te na svakidašnji život ljudi izvršila gradnja Lujzijane ogleđa se na puno širem prostoru nego što je onaj neposredno uz tu cestu, a brojni su takvi primjeri u cijelome Primorju (kao i u Gorskom kotaru ili pak u prikupskome dijelu karlovačkog područja). Budući da su se tijekom gradnje Lujzijane također gradile ili modernizirale spojne ceste prema starijoj Karolini, tako su u Primorju direktno povezani krajevi staroga riječkog i bakarskog te grobničkog i hreljinskog područja. Iako je sama utvrda Hreljin u međuvremenu bila napuštena i razrušena, mjesto Hreljin znatno se proširilo i 'pomaknulo' najprije uz cestu Karolinu u 18. stoljeću, a zatim u 19. stoljeću u smjeru novog traka Lujzinske ceste

(od Bakra do Jelenja). Tada je nastalo i široko se protegnulo selo Meja na potezu od Hreljina do Praputnjaka, s pretežno jednokatnim nanizanim kućama. Naziv Meja potječe još iz frankopanskog vremena, jer je ondje bila međa ili granica između dominija bakarskoga i hreljinskoga (kad su već postojali srednjovjekovni putovi i ceste koje su spajale stare gradove i *gospoštije, dominije* (Strohal, 137).

S obzirom na činjenicu da se u Primorju gradilo kamenom, mnoge od tih kuća podignutih uz Lujzijanu i njezine pobočne trake u doba njezine izgradnje još danas nalazimo na cijelom području, čak s prepoznatljivim stilskim kamenim i fasadnim ukrasima – ako nisu bile preuređivane, dok je to u manjoj mjeri slučaj u Gorskom kotaru, gdje su se drveni dijelovi teže održavali, pa su uglavnom opstale samo one kuće koje su bile građene pretežno kamenom i koje su stalno bile nastanjene. Njih prepoznamo sporadično u Lokvama, Delnicama s potezom prema Brodu na Kupi, Kupjaku, Skradu te u Vrbovskom, gdje još danas odolijevaju i one poneke još starije kuće s baroknim portalima duž ceste Karoline u pravcu Mrkoplja, Ravne Gore i Fužina. Češće pak takve originalne elemente, kako same ceste, tako i pojedinih kuća, čak s pozicijom i izgledom naselja u cjelini, nalazimo dalje u prikupskom kraju na potezu Lujzijane od Vukove Gorice i Prilišća prema Netretiću i Karlovcu, gdje je

Slika 3. Kuće u Mrkoplju zimi

razvojni tijek bio usporeniji jer je tranzitni put skrenuo novijom cestom kroz Dugu Resu.

1.2. Nošnja u zaleđu Rijeke, Bakra, Kraljevice

- građanska nošnja u malim primorskim gradićima
- nošnja seoskog zaleđa

Kao i u cijelom Primorju, tradicijska nošnja bila je jednostavna u kroju i materijalu, te se tijekom 19., odnosno do početka 20. stoljeća nije uvelike mijenjala, a nastala je pod utjecajem jadranske (mediteranske i mletačke) renesansne nošnje u kroju, u skladu s jednostavnošću materijala od domaćega tkanog platna i sukna. Naime, do 19. stoljeća ovce su gojili i radi vune, iz koje su preli, tkali i stupali suknene dijelove odjeće (za zimu). Žene su plele vunene čarape te su same izrađivale i platnene (konoplja, lan) dijelove nošnje, a od 19. stoljeća nadalje sve se više kupovalo gotovo pamučno platno. Upravo u materijalu, a zatim i u kroju, najviše se razlikovala nošnja *grajana*, stanovnika malih primorskih gradića, od nošnje u seoskom zaleđu.

Grajani, stanovnici starih primorskih gradića, posebno muški, također su prvi počeli odbacivati tradicijsku nošnju i oblačiti se u odjeću kakvu su nosili i riječki trgovci te sve veći broj činovnika, ili pak kapetani, mornari ili radnici. U selima međutim još su obuvali domaće *postoli* (cipele) i oblačili suknene ili ljeti bijele *gaće* (hlače), *stomanju* (košulju) i vuneni prsluk te pusteni *klobuk* (šešir) široka oboda ili vunenu *beritu* (kapu), crvenu ili plavu (što je također karakteristika Sredozemlja).

Ženska se nošnja u pravilu sastojala od *suknje* tkane od domaćega grubljeg vunenog tkanja (*sukna*) za zimu, obojenog tamnijim bojama, a za ljeto od domaćega bijelog platna (kasnije kupovnog, *šarog*) s većim ili manjim naramenicama i potprsjem, zatim od platnene *stomanje* (košulje) i *župice*, prsluka (pretežno s rukavima) od vunice ili tamno bojenog platna. Suknja se prekrivala većim ili manjim zaslonom, pregačom ili *traveslom*. Glavu su udane žene u Primorju pokrivala posebnim pokrivalima, najčešće od vunene ili platnene odulje tkanine, složenima u raznim varijantama i prebačenima na ramena (*rub*).

Grajanke (napose Bakar, Kraljevica), osobito nedjeljom i blagdanom, nosile su svečano ruho sličnoga kroja, ali od finijih materijala (svila, brokat, vuneni štof, čipka i sl.), te vrijedan nakit, koji je također govorio o kupovnoj moći njihovih supruga, odnosno imovinskom stanju obitelji. Tu su prednjačile porodice malogradske gospođe, trgovaca i pomoraca (npr. poznatih bakarskih kapetana), osobito od 18. stoljeća nadalje. Takav izraz iskazivanja bogatstva kroz modu ubrzo se proširio duž novih cesta Karoline i Lujzijane i po unutrašnjosti, po goranskim mjestima koja su nastajala i razvijala se uz te ceste (Lokve, Fužine, Delnice), kamo je glavni utjecaj dolazio od Beča i od naseljenih obitelji raznih majstora i činovnika (od Kranjske i Austrije

sve do Češke i Moravske). Popodneve šetnje i večernji balovi (valceri i toalete) u sve većim i tada suvremeno uređenim gradićima odražavali su takav životni stil i međusobno natjecanje i dokazivanje (Strohal, 68-70).

1.3. Tradicijske kućne djelatnosti, rukotvorine i vještine

- karakteristični obrti kraja
- tradicijska kućna izrada pomagala, igrački i dr.
- poljodjelski i stočarski radovi

Uz tradicionalne kućne djelatnosti vezane za graditeljstvo u suhozidu, slaganje kamena u suho za različite zidove i pomoćne prostore u dvorištu, polju ili vinogradu, mnogi Primorci bili su i samouki zidari i tesari te kamenoklesari. S obzirom na to da su Bakar i Rijeka bili središta brodogradnje, pomorstva i trgovine, mnogi seljaci bili su priučeni kovači i limari, te su se koristili svojim znanjima i vještinama u rodnom kraju (npr. za izradu pojedinih pomagala za poljoprivredu, motika, srpova i sl.), uz tradicionalno bavljenje stočarstvom, manje poljodjelstvom, vočarstvom i vrtlarstvom. Vrt je u pravilu više bio ženski posao, a žene su obavljale i posao vezan za izradu tekstila (predenje vune, obrada konoplje i lana, tkanje), uz bavljenje kućom, kuhanjem i djecom. Loza se vrlo malo uzgajala u *Grobnišćini*, a više u zaleđu Bakra, pa se na južnim obroncima ponad *Bakarske vale* nje govala loza, koja je davala osobito vino (od 19. stoljeća poznata je izrada pjenušca, tzv. *bakarske vodice*), dok je područje vinograda bilo i na višim terenima oko Hreljina.

Vezano uz tradicijsko stočarstvo valja spomenuti da su Primorci, kako Grobničani (Jelenje), osobito oni iz naselja Hreljin, Meja, Praputnjak i Krasica, uzgajali ovce, koje bi, čim bi snijeg okopnio, otjerali u planine kod Ostrovica i ostavili ih ondje s pastirima do zime, u suhozidom građenim *torovima ili stanovima* (Strohal, 49, 52, 140).

Govoreći o materijalnoj kulturi, a vezano za svakodnevni život ukućana te način privređivanja, možemo se zadržati posebno na *Grobnišćini* (području grada Grobnika), pri čemu nam asocijacija neminovno dotiče pojam *mlikarice Grobnišćice*. Bio je to tada uglavnom siromašni, stočarski kraj u kojem su se ljudi bavili škrtom poljoprivredom, ovčarstvom, kozarstvom te uzgojem krava (osobito od sredine 19. do sredine 20. stoljeća), pa je mljekarstvo, posebno ženama, donosilo nešto novca za kućne potrebe. I dok su žene iz grobničkih sela silazile u grad Rijeku i na Sušak noseći na leđima svoje proizvode (a najviše svježe mlijeko s grobničkih pašnjaka) ili pak nudeći uslugu spremanja po kućama, Grobničani, kao i drugi muškarci riječko-bakarskog zaleđa, zapošljavali su se sve više po *škverovima* (brodogradilištima) Rijeke, Bakra, Kraljevice, u mlinovima na Rječini te rastućim manufakturama i tvornicama. Dio njih našao je zaposlenje u desetljeću izgradnje Lujzijane, bilo kao radnici gra-

ditelji, bilo kao zanatlije koji su usput još usavršili svoje umijeće i postali cijenjeni obrtnici (klesari, kovači, tesari i sl.) (GK, 82, 83).

Od tradicijskih obrta u tom kraju potrebno je još spomenuti pravljenje vapna, što je bilo karakterističnije za hreljinski i zlobinski kraj, a također i paljenje drvenog ugljena, za koje su obje djelatnosti Primorci (čak cijele obitelji) odlazili s proljeća u šume Gorskoga kotara, gdje su unajmljivali područja na kojima su sjekli drvo, a svoje su proizvode zatim transportirali do primorskih luka i prodavali (uglavnom za izvoz u talijanske gradove). (Te su djelatnosti detaljnije opisane u daljnjem poglavlju o *Gorskokotarskom okrugu*).

1.4. Godišnji običaji i svetkovine

Nematerijalnu baštinu primorskoga područja karakterizira, prije svega, čakavsko narječje pretežno ekavskoga i ikavsko-ekavskoga izgovora jata. Predajna baština i narodne pjesme odražavaju takav slog, a glazbu karakterizira, kao i u cijelom Primorju te na otocima, netemperirani način sviranja i pjevanja (tzv. istarska ljestvica).

1.4.1. Kalendarski slijed običaja i svetkovina (s primjerima po lokacijama)

- običaji uz crkvene blagdane
- sezonski običaji (novogodišnji ophodi i čestitanja, karneval i dr.)

Svetkovine i blagdani održavali su se prema crkvenom kalendaru te sezonski, prema godišnjim dobima. Tako je godina započinjala božićnim ciklusom blagdana od Nikolinja i Sv. Lucije nadalje, koje je vrijeme tradicionalno posvećeno obiteljskim slavljinama i darivanjima (*Mikulovo*). *Božić* se u Primorju svečano slavio i kroz određena društvena pravila u ponašanju, priređivanju hrane i u međusobnom posjećivanju, a time je započinjao i novogodišnji ciklus ophoda (npr. bakarske *koleda*).

Razdoblje *mesopusta* označavalo je posebno naglašeno karnevalsko svetkovanje i pusna veselja s maškaranim ophodima, gdje je prisutna određena razuzdanost, ali i vrlo arhaični elementi u odabiru likova s tradicijskim maskama i ulogama (npr. svatovi, preoblačenje spolova i sl.), odnosno ophodi polja i naselja, što je karakteristično za cijeli kvarnerski prostor. Priređivala su se i određena posebna jela, u ophodima su se sakupljale kobasice i vino za zajednička blagovanja te slatkiši (npr. *frite* i *kroštule* pržene na ulju).

Naprotiv, nakon *pusnog utorka*, s *Pepelnicom* započinje razdoblje pokore i posta, dani preduskrsnih priprema. Običaji uključuju i čišćenje kuće pred sam Uskrs (*Vazam*), koji je jedan od najvažnijih i najpoštivanijih blagdana u Primorju, a slave se i *Duhovi* te *Tijelovo*.

Marijanske ljetne pobožnosti uključuju svetkovanja *Vele Gospe* (Marijina uznesenja na nebo, što pada sredinom kolovoza) i *Male Gospe* (početkom rujna), a oba su blagdana obilježena prikupljanjem plodova zemlje i slavljenjem obilja koje donosi rana jesen.

Svisveti su završni blagdan godišnjeg ciklusa kad se Primorci usmjeravaju mislima svojim pokojnicima, uređuju i posjećuju groblja, ali i priređuju obiteljska slavlja s obilnijim blagovanjem.

1.4.2. Posebna tradicijska događanja i običaji (društveni, obiteljski i dr.)

- društveni i obiteljski život (vjenčanja, kumstva, smrt)
- svakodnevni život ukućana
- prehrana
- narodna predaja (usmeno stvaralaštvo)
- narodna glazba, ples, zabava

Društveni i obiteljski život primorske tradicijske zajednice bio je vezan uz važne događaje u životu ljudi – vjenčanja, porode i kumstva, smrt i pogrebe, odlazanje u vojsku i rat. U ono vrijeme prestale su opasnosti od turskih napada, ali je došao sukob Habsburškog Carstva s Napoleonom i njegov prodor te formiranje tzv. Ilirskih pokrajina, što je uvelike utjecalo na politički, ali i društveni život s novim utjecajima, posebno uz glavne prometnice.

Vjenčanja su osobito mijenjala život u obitelji, u koju su ulazili novi ljudi, odnosno iz koje su odlazila djeca (obično kćeri), rađali se novi članovi... Vjenčanja su bila i prigode za slavlje u obitelji, ali su u tome slavlju tradicionalno sudjelovale cijele zajednice, jer su se, osim u crkvi, dijelom zbivala i u javnosti, plesalo se i na placi (trgu).

I sajmeni dani (*semenj*) bili su prilika kako za trgovanje, tako i za druženje i zabavu. Odvijali su se obično određenih dana, ponajviše u povodu nekih crkvenih blagdana (*svetaca*). Tako je bio znamenit bakarski godišnji sajam na *Margaretinje*, koji je trajao nekoliko dana i na koji je dolazilo mnogo ljudi iz obližnjih, pa i udaljenijih mjesta. Takvim prilikama koristili su se ljudi za razmjenu dobara i informacija (Strohal, 136).

Svakodnevni život žitelja ruralnih naselja u zaleđu Rijeke i Bakra odvijao se ponajprije prema godišnjim dobima i godišnjem crkvenom kalendaru sa zadanim blagdanima, pa se prema tome raspoređivao i ustaljeni svakidašnji život, koji se nije puno razlikovao od sela do sela, od kraja do kraja Primorja. Tako se uglavnom znalo što se koji dan u tjednu kuha na *ognjišću*, odstupanja su bila mala jer su svi ovisili o vlastitim uzgojenim sličnim proizvodima, bili su u sličnoj materijalnoj situaciji, s ponekim rijetkim iznimkama. Obitelji su se nastojale okupljati na zajedničke obroke, a nedjeljom je to bilo pravilo, kao i odlazak na misu u crkvu.

Prehrana je inače bila prilično skromna, s obzirom na škrtu zemlju, a žitelji primorskog zaleđa nisu se bavili tradicionalno ni ribarstvom. Osim nekih specijalnih jela prilikom blagdana (meso *na šug* i pečeno, uz domaće tjestenine), prehrana je počivala na *palenti* i jednostavnim *maneštrama*, varivima od povrća (graha, slanutka, ječma, kupusa i sl.).

Nematerijalna tradicijska baština toga kraja počiva najviše na usmenom i pjevanom nasljeđu s glagoljskim elementima prisutnima u sakralnoj tradiciji (npr. na svečanim misnim slavljima). Tradicija *kantanja* (pjevanja) *na tanko i debelo* kao na cijelom sjevernojadranskom prostoru (tzv. istarska ljestvica), uz svirku *sopela* (obalna mjesta i Hreljin) i *tanac* (ples), kao i razne igre (*ploćanje*, kasnije *balote*) bili su izraz narodnog duha toga područja, posebno u svečanim prilikama. U svim tim naseljima zaleđa s vremenom sve više u svirku prodire harmonika i drugačiji melos.

1.5. Tradicijski aspekti u suvremenim kulturnim i turističkim događanjima uz Karolinu i Lujziju u Primorju

Riječko i bakarsko ruralno zaleđe zadržalo je brojne tradicijske elemente koji se i dalje većim dijelom njeguju, kako u obiteljskom, tako i u društvenom životu, posebno prilikom različitih blagdana i svetkovina.

Svako mjesto nastoji njegovati neke svoje specifičnosti, jer je u današnje vrijeme sazrela svijest o njihovoj vrijednosti za vlastiti identitet. Ispočetka je to bio utjecaj primorskih mjesta u kojima se sve više razvijao turizam, a s njim i potreba za folklornim i drugim sadržajima koji bi se mogli pokazati kao lokalna zanimljivost strancima i time ih privući u posjet i trošenje. Posebno je u tome smislu u novije vrijeme zaživjela proizvodnja tzv. autohtonih proizvoda, suvenira i domaće hrane, prikupljanje plodova i sl. (naprimjer, proizvodi od masline, smokve, vino i dr.).

Također, tijekom nekih blagdana i svetkovina česta su i interesantna događanja za posjetitelje, posebno novogodišnji ophodi i maškare (karneval) kao vrlo slikovit i privlačan element prisutan u svim mjestima kvarnerskoga područja. Doživljaji su to koji starosjedioce podsjećaju na djetinjstvo i mladost, a njihovoj djeci pokazuju 'kako je to nekad bilo'. Posjetiteljima je to atrakcija i nesvakidašnje zbivanje vrijedno posjeta, izleta, 'probanja' drugačije kulture, tradicije, lokalnog 'štimunga' – tako da se danas priređuju tzv. 'ljetne maškare' u primorskim (obalnim) gradićima, što je tradicijski neutemeljena turistička manifestacija (ali je turistički 'isplativa').

Iako takvih 'folklorizama' ima podosta, istovremeno se danas sve više nastoji očuvati izvornost kako nematerijalne, tako i materijalne baštine, posebno u lokalnim udruženjima za zaštitu i unapređenje baštine (folklorna društva, KUD-ovi). Obnavljaju se stare kuće te uređuju ili grade nove u tzv. 'primorskom stilu' (samo što su tradicionalne kamene *volte* zamijenile one betonske, najčešće na vrlo neadekvatan način).

Ipak, uz Lujziju je još uvijek moguće vidjeti i upoznati originalne graditeljske elemente te 200 godina stare prometnice (pa i one još starije ceste Karoline) te mnoge kuće i druge objekte izgrađene u to vrijeme (neki su spomenuti gore ili u nastavku goranskoga i karlovačkog poglavlja) – treba ih samo prepoznati, odnosno urediti i prezentirati na odgovarajući način. Takav 'brend Luizijana' uklopio bi se u ponudu

i aktualne trendove. Slični pokušaji objedinjavanja sadržaja, interesa i ponude na potezu cijele te povijesne ceste i okolnog područja već su bili inicirani prije petnaestak godina (npr. kroz projekt *Putovi baštine – s obje strane rijeke Kupe*), ali i u novije vrijeme na tome području (naprimjer, objedinjavanje povijesnih gradića s njihovim lokalnim posebnostima, tzv. frankopanski gradovi i sl.), no partnersko udruživanje različitih dionika još se tu teško prepoznaje i provodi.

2. TRADICIJSKE ZNAČAJKE GORANSKOGA KRAJA UZ KAROLINU I LUJZIJANU U DOBA NJIHOVE IZGRADNJE: LOKVARSKO-DELNIČKI I SEVERINSKI OKRUG

2.1. Tradicijska arhitektura Gorskoga kotara

- naselja
- kuće i okućnica; gradnja kamenom i drvom; pokrivanje šindrom
- vrste građevina i njihovi nazivi
- šumske nastambe goranskih drvosječa

Cesta Lujzijana na prijevoju Gornje Jelenje ulazi u gorovite i šumovite predjele Gorskoga kotara, čime se potpuno mijenjaju ne samo krajolik i prirodne karakteristike već tu ulazimo i u drugačiji kulturološki okvir. Svijet je to gorštaka, Gorana, koji žive rasprostranjeni u nevelikom broju malih gradova, sela i zaselaka razasutih po goranskim šumama, od kojih su mnogi već izgubili svoje stanovnike. Naime, ceste Karolina i Lujzijana donijele su u prošlosti život i prosperitet Gorskome kotaru, dok suvremeni razvoj, autoceste i veliki gradovi odvede mlade, te su istovremeno uzrokovali nezaposlenost i slabije razvojne mogućnosti mnogima u zadnjim desetljećima. Dok je prvotno Gorski kotar bio poznat po gladi i krumpiru, da bi se razvojem prometnica, poduzetništva i turizma predstavljao svojedobno kao 'hrvatska Švica' (D. Hirc, Pripomenak, 34, 84), u današnje vrijeme pokušava izboriti atraktivnost za mlade, koje odbijaju izoliranost i duga zima. Stoga se provode aktivnosti na razini lokalnih zajednica koje naglašavaju potencijale Gorskoga kotara, pri tome se često koristeći, osim lijepom prirodom, i tradicijskim vrijednostima kao prepoznatljivim biljegom identiteta i regionalne osobnosti.

Goranski dio ceste Lujzijane *Lokvarsko-delničkog okruga* prolazi kroz naselja: Lokve, prvotno i kroz Mrzlu Vodnicu, zatim Delnice – gdje se odvaja put u dubinu Gorskoga kotara prema Crnom Lugu, Gerovu, Tršću i Čabru, odakle se uz rijeku Kupu probija do Broda na Kupi i Brod Moravica, dok glavna cesta nastavlja preko Kupjaka i Skrada do Moravica i Lukovdola u smjeru Severina na Kupi, Zdihova i Vukove Gorice, koji zajedno s područjem Vrbovskog čine *Severinski okrug* (kako je formalno bilo postavljeno upravljanje i održavanje ceste Lujzijane u doba nakon njezine izgradnje). To je ujedno i prirodni te kulturološki prijelaz iz goranskoga u karlovačko područje.

Starija pak cesta Karolina, sagrađena početkom 18. stoljeća, povezuje Primorje (Kraljevicu) i goranske gradiće počevši od Fužina i Liča preko Sungera, Mrkoplja, Ravne Gore prema Vrbovskom, odakle se ponovo odvaja od Lujzijane južnije u smjeru Duge Rese i Karlovca.

Odvojeni pravac ceste Lujzijane u smjeru sjeverozapada povezuje Lokve preko Crnog Luga i Gerova do Čabra i Tršća. Ta su mjesta bila već od srednjeg vijeka povezana s Rijekom planinskom cestom koju su gradili knezovi Zrinski kao feudalni gospodari tih mjesta, odnosno za potrebe svojih rudokopa i šumskoga gospodarenja (GK, 48-51).

Naselja Gorskoga kotara u pravilu su raspoređena uz prometnicu, jer su tako najčešće i nastajala (već od frankopanskih vremena, posebno uz rijeku Kupu), te su kuće poredane u zgusnutom nizu, često sa zabatnim pročeljima prema ulici i vrtom sa suprotne, stražnje strane – što se može vidjeti i u najvećem mjestu, Delnicama. Sela su okupljena, ali nepravilnog izgleda, s crkvom ili kapelom prema sredini.

Posebnost su još pogranična naselja uz rijeku Kupu, gdje je nekadašnje frankopansko-zrinsko srednjovjekovno seoce Ribarsko postalo važno čvorište izgradnjom cesta prema Kranjskoj, odnosno Rijeci, te prema Severinu i Karlovcu, odnosno Čabru. Tamo je izgrađen prijelaz – prvotno skela ili *brod*, a kasnije most i tako je mjesto dobilo ime Brod na Kupi (spominje se od 15. stoljeća), a kuće i crkva izgrađene su uokolo utvrde, Zrinjskoga grada, nekad pokrivenog šindrom. Uz taj stari prometni kupski pravac smjestila su se mnoga mala sela i zaseoci, a bila su od 16. stoljeća dio brodskoga feudalnog vlastelinstva koje je uključivalo i brodmoravičko područje (Strohal, 166-168).

Velika gibanja pučanstva (zbjegovi i kasnija naseljavanja novim stanovništvom) prouzročena turskim prodiranjima u Gorski kotar, pa sporadično i preko rijeke Kupe u Kranjsku, uvjetovala su izgled i razvoj naselja. Neka sela tada su sasvim nestala, neka su nastajala tek s novim doseljenicima, a neka su se naselja premjestila na druge lokacije. Takvih je primjera više u ovim krajevima, pa je takvim doseljavanjem stanovništva nastao naprimjer Novi Skrad, prozvan tako da bi se razlikovao od 'starog', koji je postojao prije turskih provala (ali je i dalje ostao naseljen) (Strohal, 73).

Isto tako, stare su Delnice nekad bile u današnjem zaseoku Lučice te su imale i svoju crkvu, a nalazile su se (poput Lokava) na međi između hreljinskog i brodskog (prije gerovskog) dominija frankopanskog – odatle Delnicama i ime, jer su dijelile feudalne zemlje, *gospoštije* ili *dominije* (Strohal, 65). Međutim, nakon što su Delnice opet osnovane početkom 17. stoljeća u smjeru prema Brodu na Kupi (*Dounji Kraj*), gradnjom Lujzinske ceste u 19. stoljeću proširile su se i ponovno pomakle svoj središnji dio mjesta na drugu, jugozapadnu stranu delničkoga polja.

Za cestama – Karolinom, pa Lujzijanom (zatim i željeznicom) – pomicala se i izgradnja Vrbovskog, koje je poprimilo vrlo rastresit oblik naselja između dva brda,

Slika 4. Pogled na Delnice s Lujzijane

dok je Mrkopalj (Hirc bilježi naziv Mrkopolje, 65) primjer naselja u nizu uz cestu (Karolinu) s nazivima pojedinih (zaseočnih) cjelina koja čuvaju tragove starine u vezi s naseljavanjem – *Stari kraj, Muževski kraj, Novi varoš* (G. K. – Gotthardi, 358).

Nešto je drukčija slika naselja u severinskom i lukovdolskom kraju, na prijelazu iz Gorskoga kotara u niži prikupski dio. Za razvoj naselja vrijedni su rijetki povijesni izvori iz razdoblja prije turskih prodiranja (npr. urbari Gomirja i Lukovdola iz 15. stoljeća), no većina tih izvora iz razdoblja je poslije 16. stoljeća (G. K. – Kruhek, 285 i dalje). I taj je kraj jako poharan zahvaljujući turskim upadima (poput susjednog bosiljevskog), pa su zbjegovi preko Kupe uvjetovali ostanak brojnih starosjedilaca u današnjem slovenskom području nazvanom Bela Krajina (ili *Belokranjska*, nazvana tako po tradicionalnoj bijeloj nošnji hrvatskog stanovništva), dok su povratnici u stari kraj proširili kajkavsko narječje u to frankopansko područje i pomiješali se s novonaseljenim stanovništvom (tako u Severinskom vlastelinstvu i susjednom Bosiljevskom). Radi bržeg razvoja, naselja su dobila određene feudalne povlastice (sloboštine), posebno u 18. stoljeću, u doba kraljice Marije Terezije, no nisu se znatnije proširila, osim samog Severina s vlastelinskim gradom i sela Lukovdola (posebno sela uz Kupu koja su ostala izolirana). Nakon što je izgrađena cesta Lujzijana u Severinu je osnovana važna mitnica (harmica) za naplatu korištenja tranzitom (Strohal, 91).

Slika 5. Mlin i pilana na izvoru Gerovčice – stanje graditeljske baštine u Gorskom kotaru

Tradicijska arhitektura goranskih krajeva odražava najčešći graditeljski materijal – drvo, te su kuće u malobrojnim goranskim naseljima u daljoj prošlosti bile gotovo potpuno građene od drva, najčešće od debelih oblica ili dasaka, a pokrivene šindrom, kalanim daščicama jele ili bora. Od kamena su imale uglavnom samo temelj, ponekad podrumski dio ili prizemni (osobito na padinama).

Postoje opisi i bilješke o takvim malim drvenim prizemnicama i teškom načinu života stanovnika kupske doline u doba kad su još kao kmetovi frankopansko-zrinske gospoštije živjeli u *zadrugama* (proširenim obiteljima) i međusobno se ispomagali te obavljali obvezu *tlake* (besplatnog rada u korist feudalne gospode), a sličnih takvih jednodimenzionalnih ili dvodimenzionalnih nastambi zemljanog poda u Gorskom kotaru bilo je još i u 20. stoljeću i u njima su živjele siromašne obitelji (Strohal, 169, 170).

Primjere dvodimenzionalnih (u osnovi trodimenzionalnih) drvenih prizemnica (*hiša*), često s *vežom* i otvorenim ognjištem u srednjem dijelu, starih više stotina godina, imamo još u današnje vrijeme, primjerice u Delnicama (kuća Rački), u Prezidu (kuća Vesel), u brodmoravičkim selima (kuća Delač i kuća Ožanić) – to su zaštićeni rijetki primjerci autohtone goranske arhitekture, većinom u funkciji lokalne zavičajne zbirke. Međutim većina te tradicijske goranske graditeljske baštine nepovratno je nestala ili je do neprepoznatljivosti izmijenjena pregrađivanjem i dograđivanjem (kuća Mance

Slika 6. Delnice – etno-zbirka u kući Rački

u Kutima, kuća Lipovac u Prezidu i brojne druge – prema crtežima A. Freudenreicha 60-ih godina 20. stoljeća) (G. K. – Gotthardi, 346-347, 352-355).

Tako u Delnicama u drvenoj i izvana ožbukanoj i okrečenoj *kući Rački* iz 17. stoljeća možemo vidjeti tradicijsko goransko gospodarstvo pod jednim krovom: osim vratima odvojene prostorije (*kamare*) s velikom peći gdje su smještene postelje i stol, a na podu je daskama pokrivena podrumaska jama (*kjevder*) za odlaganje krumpira i repe, iz susjedne kuhinjske prostorije s otvorenim ognjištem i direktnim odvodom dima pod sljeme tavanskog dijela kuće (gdje se sušilo meso i kamo se odlagao grah) direktan ulaz vodi u prostor namijenjen životinjama (*štala* je morala biti dostupna iz unutrašnjosti kuće zbog zimskih zapuha snijega). Kuća Delač u brodmoravičkom

kraju, jedna od najstarijih u Gorskome kotaru, ima pak samo pregradom odvojen kuhinjski dio, *vježu*, s otvorenim ognjištem u centralnom dijelu, dok je s druge strane prostorija za spavanje, *kamara*, s velikom *peći s petnjakima* koja se također loži iz kuhinjskog dijela (ujedno taj kupolasti otvor služi kao *krušna peć*). Ta je kuća (začetak trodijelne organizacije prostora) također potpuno drvena, osim kamena temeljaca (GK, 347-351).

Takozvane *zidanice*, kuće građene u cijelosti od klesanog kamena, bile su rijetke do sredine 18., odnosno početka 19. stoljeća, te su to obično bile neke upravne zgrade ili kuće bogatijih građana. Ipak, spominju se još postojeće (R. Strohal početkom 20. stoljeća) kuće iz 16. stoljeća u nekim starim frankopanskim posjedima koji slučajno nisu bili opustošeni turskim najezdama u to vrijeme, kao što su npr. Lokve (Strohal, 58). No lijepe, većinom jednokatne kamene kuće podigli su Lokvarci uz novu Lujzinsku cestu na samom početku 19. stoljeća, te se naselje u to doba proširilo na *Potok* (prema istoku), *Lokve* (središnje) te *Dvor* na zapadnoj strani mjesta.

Svakako je gradnja cesta, najprije Karoline, a zatim Lujzijane, definitivno utjecala na izgradnju kamenih kuća u Gorskome kotaru. Općenito, od vremena kraljice

Slika 7. Kuća Rački

Marije Terezije, kuće u većim mjestima sve se više grade od kamena, ali su još uvijek *šindrom* pokrivena (crijep se u pravilu kupuje tek od prve polovice 20. stoljeća, a prekriva većinu goranskih krovova tek nakon poslijeratne obnove sredinom 20. stoljeća). Kombinacija s kamenom gradnjom u prošlosti preteže u Severinskom okrugu, gdje je kamen češći na kraškom terenu. U tom, nižem dijelu Gorskoga kotara s blažom klimom kuće u pravilu imaju kameni ili drveni katni dio iznad kamenog podruma, s drvenim stepeništem i hodnikom, *gankom*, ispred cijeloga gornjeg prednjeg dijela.

Posebnosti su u gradnji kuća neki stilski (ukrasni) detalji, poput kamenih dovratnika, na kućama iz 18. stoljeća često lučno svedeni, ukrašeni uklesanim ornamentima i godinom gradnje. Dimnjaci su bili potpuno od kamena i većih dimenzija s ukrasno građenim završnim otvorom. Takvih elemenata, pogotovo klesanih u kamenu, može se vidjeti na različitim lokacijama u Gorskom kotaru, posebno u mjestima nastalima uz povijesne ceste Karolinu i Lujzijanu, ali i uz Kupu na obje strane od Broda na Kupu te dublje u unutrašnjosti prema Gerovu, Prezidu i Čabru.

Hirc (Hirc, 50) bilježi i kao iznimku u svoje doba (kraj 19. stoljeća) u Crnom Lugu opločavanje daskama prednje, južne strane kuće radi obrane od vlage i kiše, koja u tom kraju podno Risnjaka često pada. Takav se način dodatnog oblaganja kuća daskama, čini se, proširio kasnije i na druge krajeve Gorskoga kotara (Fužine, Mrkopalj, Kupjak i dr.).

U nekim goranskim naseljima poput Fužina, koja su se razvila u 18. stoljeću i kasnije, kuće su od kamena vapnenca, najčešće prizemnice ili jednokatnice s dugačkim trijemom sprijeda. Naselje je nastalo u vrijeme Karla VI. na samom početku 18. stoljeća radi prerade drvene građe (čini se da je naseobina postojala i ranije, o čemu svjedoči ime mjesta, od tal. *fučina*, što znači kovačnica). Građeno je za potrebe radnika u pilani, a u 19./20. stoljeću u pokrajnjem selu Vrata izgrađene su dvije tvornice, paromlin i tvornica pokućstva te u susjednom Liču velika pilana (Hirc, 4).

Lič je pak starije naselje, pripadalo je knezovima Zrinskim (poput Čabra na drugoj, sjeverozapadnoj strani Gorskoga kotara) koji su u doba turskih pustošenja u 16. stoljeću nastanili taj kraj dijelom Vlasima (Krmpoćanima), dok je dijelom nastalo doseljavanjem stanovnika iz Primorja, odnosno iz Kranjske (povratnici iz zbjegova) – stoga se u fužinarskom kraju pojavljuju sva tri narječja: čakavsko, štokavsko i kajkavsko, no njihove se kuće ni okućnica ne razlikuju među sobom, kao ni nošnja (nose kupovnu odjeću) ili ostali kulturni elementi (Hirc, 14; G. K. – Kruhek, 286-288).

Na cijelome goranskom prostoru među pomoćnim zgradama na goranskom imanju nalazimo, uz *štalu* za smještaj stoke (ponekad u starije doba pod istim krovom), također *šajer* ili *skadanj*, sjenik i ujedno štagalj za kola i smještaj drva za ogrjev. *Svinac* ili *svinjska štalica* te *gnojnik*, a u nekim krajevima *kašča* za zrnatu hranu, uz *konobu* (*boltani* podrum) u prizemlju *hiže*, upotpunjuju sliku domaćinstva (G. K. – Gotthardi, 356).

Potrebno je ovdje još spomenuti nastambe goranskih drvosječa i ugljenara – *palera*: uglavnom su to privremene, na brzinu i od lošijeg drvenog materijala podignute *bajte* – kolibe, brvnare, potleušice i strehe, gdje je jedino ognjište ograđeno kamenom, a rjeđe imaju i sagrađen kameni dimnjak (detaljan opis rada s crtežima šumskih radnika i njihovih skloništa V. Anderlea nalazimo kod Hirca – 17, 43, 47).

Od ostalih interesantnih građevina u području kupske doline te na skradskom i brodmoravičkom području bogatom voćkama jabuka i krušaka zbog povoljnije klime (prodor toplijeg zraka dolinom) valja spomenuti tzv. *sušne jame*, sušare za voće, uske kućice u podnožju kamene, s ložištem, gore rešetkaste s drvenim *lesama* gdje su se na toplom zraku sušili narezani komadi jabuka i krušaka za upotrebu u zimskim mjesecima. Te su kućice, zajedno s rijetkim primjercima *kozolca*, strehe s gredama za sušenje sijena, značajka alpskog utjecaja na tom području (G. K. – Gotthardi, 332, 333).

Slika 8. Delnice – oblaganje goranske kuće šindrom i daskama

2.2. Goranska nošnja

– svakodnevna i svečana odjeća Gorana (primjeri)

Za Gorane se govori da nemaju tradicijsku narodnu nošnju. To je tek donekle točno, jer se vrlo malo originalnih dijelova autohtone nošnje pojedinih goranskih krajeva očuvalo (ženska nošnja eventualno se još nosila za svečane prilike do između dva svjetska rata), iako se u recentnim nastojanjima za rekonstrukcijom goranske nošnje (što je zbog oskudnih povijesnih izvora i etnografskih podataka vrlo otežano – Gothardi, 331; Crnić, 372) nastoji pokazati da su i tu žene tkale i izrađivale odjeću i rublje za svoje ukućane te prele vunu i izrađivale sukno: tako se u obnovljenoj 300 godina staroj kući Rački u Delnicama nalazi zavičajna zbirka u kojoj se može vidjeti i delnička nošnja (prilično stilizirana); dijelove (originalne) nošnje imaju i lokalne zbirke u Prezidu, u Liču i drugdje.

Postoje zabilježeni podaci o delničkoj nošnji s kraja 19. i početka 20. stoljeća (župni zapisi iz Delnica 1850., knjiga D. Hirca iz 1891.) koja predstavlja kombinaciju nasljeđa predaka (domaća izrada bijelog platna i kroj pojedinih elemenata, ponajprije košulje), a dijelom je nastala od kupovnih materijala oponašanjem odijevanja građanskog sloja. Prikupski utjecaj ogleđa se u dominantnoj bijeloj boji nošnje, koja nakon prodora Turaka i zbjegova naroda preko Kupe u Kranjsku (srodnost s nošnjom Belokranjaca) dobiva također elemente alpskog utjecaja (uključujući nazivlje) – naprimjer šarena pregača s cvjetnim motivima *fertof* te gornji haljetak s rukavima *rokafce*. Inače se do sredine 19. stoljeća nošnja Delnica, Broda na Kupi i okolnih prikupskih sela oblikovala zajedno s nošnjom Kostela s druge strane Kupe (također frankopanskog posjeda koji je odigrao veliku obrambenu ulogu za vrijeme prodora Turaka u 14. stoljeću te je do 15. stoljeća bio opustošen i naseljen uskocima). Utjecaj građanske nošnje kočevskih Nijemaca pokazuju i dijelovi i nazivi nošnje iz druge polovice 19. stoljeća: podsuknja *fris*, suknja *brhan*, pregača *fertof*, koji su u kroju i materijalu isti kao u slovenskih Kostelaca. Nošnja je vjerojatno i mnogo starija, ali njezin razvoj nije moguće pratiti zbog nedostatka crteža, fotografija i pisanih izvora. Postoje određene razlike u starijoj nošnji između Delnica i Kostela (npr. ukrašavanje *rokafcof*, boja *fertofa*, vezanje čarapa *kolenki*) kao i razlike kod cipela (u Delnicama *natikači* od vezene vune i kožom podšiveni) te rubaca (*prt*, *prtiček*) (A. Crnić, 374).

Dotatna su potvrda autohtonosti nošnje kmetova frankopansko-zrinske brodsko-moravičke gospoštije (s područjem Kostela preko Kupe) stare listine iz 16. stoljeća u kojima se spominje da su žene odjeću izrađivale od lana i konoplje, dok su suknene (vunene) kabanice nabavljali u Kočevju ili Bakru (na sajmovima, odnosno trgovanjem s tim krajevima). Već je dosta rano u brodskom vlastelinstvu bilo opančara, krojača i klobučara (Strohal, 170).

Prisutnost jadranskog utjecaja na goransku nošnju, duboko u zaleđu niz Kupsku dolinu sve do brodmoravičkog i severinskog kraja, ogleđa se i u načinu pokrivanja

glave u žena *dugim bijelim rupcima*, što podsjeća na primorsko oglavlje *rub* (prema zapisu D. Hirca iz 1891.).

Potaknuti onovremenim anketnim upitom (Kukuljević), župnici zapisuju podatke o životu puka u drugoj polovici 19. stoljeća, pa tako delnički župnik spominje za žene samo *'dugačku suknju'*, a za muškarce se navodi da hodaju odjeveni u *robači*, košulji i *kružaku*, prsluku ili jaketi od modrog ili crnog kupovnog sukna, i *tesneh hlačah*, narodnog kroja i to sa *domaćega belega sukna*, a imućniji od kupovnog tamno obojenog sukna ili *čoje* (težak, gust vuneni materijal), dok se u nešto kasnijem župnom delničkom zapisu ističe da je odjeća *osim rupca i cipela domaći proizvod* te se spominje bijela nošnja žena, uključujući pletene bijele čarape i bijeli rubac, koji je u starijih crn, zimi još ovčji kožuh i sukneni zobunac do koljena. Župnik pak iz skradskog područja napominje da je nošnja miješana domaće izrade i kupovna (*po nemačko*), te navodi *skerljake* (šeširi), *kape*, *ječerme od sukna* (prsluke), *hlače*, *obojke*, *nestve* (cipele) ili *opanke* – što odaje i znatan dinarski utjecaj u nazivima (Gorski kotar, 1981. – A. Crnić, 373, 375).

Za gerovsko-crnoluški kraj spominju se također suknene kabanice – muški *kažaret* i ženski *koritec* (napominjem da se riječi *koret*, *koretac*, *koretić* inače pojavljuju češće u obalnom dijelu Hrvatske i označavaju ogrtač, kabanicu); žene nose i dugu *rubacu* (košulju), *m'zlanku* (zimski duga halja), *pejču* ili *rub'c* na glavi (koji se spuštao niz leđa), na nogama *kalejnke* (čarape) i *škrpunčece* (cipele) (G. K. – A. Crnić, 377).

Slika 9. Djevojke u stiliziranoj nošnji ispred etno-kuće Vesel u Prezidu

Postoje i opisi narodne nošnje mrkopaljsko-ravnogorskog kraja, u tadašnjim zapisima lokalnih župnika, te se spominju muške *lače iz beloga domačega ili pako kupovnoga sukna*, također *nazubki* – ukrašeni ovoji za noge i *opanki* te *klobuk*. Žene nose podsuknju od domačeg platna, koja ima gornji dio kao košulju (*stan*) i donji (*krilo*), *kolenke* (čarape) i *kopice* (papuče), kao i *kiklju* (suknju) i *tarvez* (pregaču) od kupovnog materijala. *Župica* (*zubun*, prsluk ženski, s rukavima ili bez njih) od kupovnoga sukna nosi se zimi. Nazivi ukazuju na mješavinu primorskih i dinarskih izraza (G. K. – A. Crnić, 377, 378).

Posebnost pak gomerskog i moravičkog kraja jesu nošnje doseljenog pravoslavnog stanovništva koje potpuno odražavaju svoje dinarsko (vlaško) podrijetlo u kroju, materijalu i nazivima, a zadržale su se u upotrebi (žene u svečanim prigodama) do u 20. stoljeće. Žensku nošnju karakterizira dosta veza, kako na bijelim platnenim dijelovima (*košulja* širokih rukava, suknja – *skuti* te *marama*), tako i na vunenim dijelovima (prsluk bez rukava – *jelek* i dugi zimski *zubun* te *pregača* s dugim resama). Muški su nosili uobičajeno jednostavno kupovno odijelo poput ostalih Gorana, a razlika je jedino u boji torbe (*hriščani imaju plavetne torbake a krščani crvene*) (G. K. – A. Crnić, 375, 376).

Narodna nošnja Liča (Ličkog polja) jedna je od varijanti nošnje dinarskog područja. Ličani su naime podrijetlom većinom rimokatolički Vlasi štokavci koji su živjeli u obiteljskim zadrugama te su dijelom ipak zadržali do u 20. stoljeće svoju prepoznatljivu *ličku crvenkapu* i suknene hlače s našivenim uresom (kako pokazuje crtež 'čovjeka iz Ličkog polja' u knjizi D. Hirca 13, 14). Nedjeljivi dio nošnje Ličana (kako pokazuju i stari crteži V. Anderlea u knjizi D. Hirca) također su *torbaki*, torbe sašivene od domačeg platna, a njima su se koristili i muškarci i žene u obavljanju svakodnevnih poslova. One ljepše, tkane od vune tehnikom klječanja, nošene su kao dio ženske i muške svečane nošnje. Pojedini dijelovi ličke nošnje još su sačuvani i izloženi u lokalnoj zbirci Lič, a potječu s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Fužinarci pak, koji su mahom naseljeni kao radnici u habsburškim pilanama u 18. stoljeću, nisu imali svoju nošnju, već se 'nose na gradsku', a tako i stanovnici okolnih sela. Mnogi od muških stanovnika nisu boravili zimi kod kuće, u snijegom zametenom Gorskom kotaru, nego odlaze na rad u šumske industrije drugih krajeva, do Slavonije, Bosne i Ugarske, neki čak i dalje, do južne Rusije, pa čak i u Ameriku (prema D. Hircu, 4).

Osim detaljnog opisa načina života i stanovanja šumskih radnika (kakvih je u Gorskom kotaru bilo najviše), u knjizi D. Hirca (13, 15, 43, 53) nalazimo i opis, odnosno crteže *drvodjelca iz Gorskog kotara*. Obučen je u uske (suknene) hlače, košulju s vunenim prslukom, na glavi je pusteni *klobuk* (šešir) sa širokim obodom, noge su obavijene *obojcima* te obuvene kožnim *opancima*, na sebi još nosi kožnu torbu i ručnu pilu te eventualno sjekiru, čime je potpuno opremljen za rad u šumi.

Općenito se može reći da su već od 19. stoljeća Gorani i Goranke svoju odjeću najčešće kupovali, odnosno krojači su u većim mjestima šivali po narudžbi od ku-

pljene tkanine odjeću koja je tada već bila uglavnom gradskog tipa, a razlikovala se donekle po statusnim slojevima stanovništva u kroju i kvaliteti materijala – radnici, rudari i drugi najamnici nosili su jednostavniju odjeću, dok su si činovnici, trgovci i druga gospoda (vlasnici šuma, rudokopa i sl.) mogli priuštiti bogatije materijale i uzorke te unositi modu iz većih središta. Najsiromašnije su se odijevali šumski radnici i njihove obitelji.

2.3. Kućne djelatnosti, rukotvorine i vještine

- tradicijski obrti Gorana
- stvaralaštvo

Tradicijski obrti Gorana ne mogu se odvojiti od obrade drva i općenito šumarske djelatnosti, jer su ljudi i naseljavali te gorske krajeve da bi se bavili radom u šumi i s drvom (G. K. – A. Crnić, 389-401). Kako kaže D. Hirc (24) – ‘Kao što nema nad Primorcem zidara za kamen, tako nema nad Lokvarca, Fužinarca i Mrkopljanina drvara’. Sječa, obrada i prerada drva poznati su ovdje od pradavnih vremena, a povijesno je zabilježeno organizirano naseljavanje u doba Frankopana, a posebno Zrinskih, koji su pokrenuli šumsku industriju u većem opsegu, uz onu prerade željezne rudače. Tako je u Gorskom kotaru do 18. stoljeća zaživjelo najamništvo (radništvo), posebno šumskih radnika, koji su već tada običavali u zimskim mjesecima odlaziti raditi na velika šumska gospodarstva od Slavonije (tada oslobođene od turske vlasti) do Austrije i Njemačke (Strohal, 173).

Kopanje željezne rudače u gorskim krajevima (Čabarski kraj i Mrzla vodica) još u 18. stoljeću spominje prirodoslovac i etnograf Baltazar Hacquet (kako navodi D. Hirc, 46), koji je vidio rudokope u pogonu te *grnilo* i *talionicu*.

Inače, iskorištavanje željezne rudače započeli su Frankopani već od 14. i 15. stoljeća, a Zrinski su podigli početkom 17. stoljeća svoju talionicu isprva u mjestu Lič u Ličkome polju, a ubrzo zatim, zbog bogatijih nalaza na drugoj strani Gorskoga kotara, u Čabru, koji se tada počeo razvijati (S. Malnar, 75-85, 103-127). Inače, glavno središte toga kraja i najstarije naselje bilo je Gerovo, ujedno i župa već od početka 16. stoljeća, do kada je za potrebe frankopanske gospoštije kontroliralo i upravljalo također područjem kupske doline (a zatim je preneseno na naselje s utvrdom Brod na Kupu) (Strohal, 161-165).

Vezano uz iskorištavanje željezne rudače i šumskog bogatstva te izgradnju tranzitnih putova za transport tih tereta i druge trgovačke robe prema morskim lukama razvile su se uz to i razne servisne djelatnosti – *kirijašenje* (transport drva i drugih dobara, zbog čega su se uzgajali volovi), odnosno tzv. *furmani* (prijevoznici) u goranskom prikupskom i primorskom kraju, zatim trgovina, gostioničarstvo i sl. (G. K. – Crnić, 404-407).

Posebno su na Lujzijani bili poznati stanovnici sela Lepenice na samom ulazu u Gorski kotar s primorske strane koji su se bavili takozvanim *četverenjem* – upregli bi

svoje volove ili konje uz zapregu teških teretnih kola da ih izvuku od Mrzle Vodice prema Jelenju, što su *kirijaši* dobro plaćali (Strohal, 52).

Osim manjeg broja starih naselja i sela (uglavnom uz Kupu do Gerova i preko Delnica i Lokava prema Primorju), mnoga su naselja građena ili su se proširivala razvojem cestovnih pravaca prema moru, kasnije i željeznice. Tako nastali goranski gradići bili su ujedno centri razvoja industrije i obrta, ali su se, pretežno pak u seoskim sredinama, uz poljoprivredu i stočarstvo, zadržale i ostale tradicijske djelatnosti (vještine rukotvorstva). I tu je u prvom planu bila izrada predmeta od drva, posebno alat za vlastite potrebe – od drvenih grablji za sijeno do drški raznih kovanih alata kupljenih kod mjesnih kovača pa do škrinja ili pak manjih predmeta, zdjela, kuhača, igračaka, kipova i drugih sitnih predmeta i ukrasa u kućanstvu. Međutim, neki su seljani bili i samouki kolari, bačvari i izrađivali su (ili popravljali) uglavnom sve predmete potrebne u domaćinstvu, uključujući dijelove namještaja (GK, 335, 343-345, 389-390). Ljudi su se bavili danas već nestalim zanatima koje su izučili u domaćem kraju kao 'naučnici' kod obrtnika kolara, tesara, bačvara, stolara te bravara i kovača.

Poznata je bila u Gorskom kotaru i trgovina tzv. *suhom robom*, drvenim predmetima za kućanstvo (kuhače, sita, mišolovke, kačice za sir, solnice i dr.), što su

Slika 10. Vrata kraj Fužina – ceste i željeznica nekad su bili važni razvojni resursi Gorskoga kotara

većinom izrađivali i prodavali Kranjci s područja Ribnice, a dolazili su sa svojim koševima i naprtnjačama i u Primorje (posebno prilikom sajmenih dana i blagdana). Raznim sitnim potrepštinama, od igle i konca do raznih traka potrebnih za šivanje i popravak odjeće te ukrašavanje, trgovali su *kramari* ili *pokućarci*, koji su putovali okolo noseći sitnu robu i razne vijesti sa širokih strana.

Povodeći se za susjedima s područja Kočevja, te su po njima bili često nazivani *kočevarima*, stanovnici kupske doline, ali i Delnica i Lokava, već su od 18. stoljeća obilazili u zimskim mjesecima hrvatske gradove i sela trgujući sitnom robom, južnim voćem i sl. (Strohal, 69; G. K., 369).

Obrtnička pak prerada drva prikazana je u knjizi D. Hirca (Hirc, 25) kroz crtež i detaljan opis pilane s navedenim nazivima nekih piljenih dijelova debla (*škorac* –

Slika 11. Obnovljeni 'Popovićev mlin' u Delnicama

vanjski obli dio i *podškornica* – drugi sljedeći dio, služe za izradu letava, dok se za izradu pravih *piljenica*, dasaka, rabi druga pila). Lokve su bile veliki 'izvozni centar' na Lujzijani za drvene dijelove, te su odatle na veliko izvažani *bordunali* (velike grede), *jarboli*, *daske*, *duge*, *letve*, *šindre* i drugi dijelovi piljene i kalane građe, uz same *trupce* (debla).

Uz crteže *ugljara* (D. Hirc) koji slažu *kopu* od drvenih cjepanica i zemlje te rade drveni ugljen, možemo vidjeti *dugare* – koji pod improviziranom strehom od granja i kore stabala izrađuju kalanjem sjekirom *dužice* za bačve ili pak *šindru* za pokrivanje krovova goranskih kuća.

Detaljni opis djelatnosti *ugljara* donosi D. Hirc na drugome mjestu u svojoj knjizi (47-48), prenesen iz napisa V. Anderlea u bečkom časopisu iz 1890. g. (a on je ujedno autor svih crteža u Hirčevoj knjizi). Poznato je naime da su se tim poslom zapravo bavili Primorci iz sela na *Grobnišćini* koji su odlazili s proljeća na drugu stranu risnjačkog masiva, u šume Jelenja, Mrzle Vodice i Lokava te oni iz bakarskog zaleđa koji su odlazili više u područje Fužina i Ličkog polja, gdje su također izrađivali *vapnenice*, da bi od kamena vapnenca izgaranjem velike količine drva dobili vapno (koje se zatim 'gasi' vodom i kao *gašeno vapno* neizostavni je tradicijski građevni materijal pri zidanju kamenom, ali i u poljoprivredi, za ličenje kuća i dezinfekciju itd.).

Hirc svjedoči: „Tko putuje šumama Gorskoga kotara, susreta tu i *ugljare* i vidi njihove *ugljenice*, na kojima pale drveni ugljen. Gledao sam često, kako sa strma briega dovažaju potrebna drva saonicama. Ugljar sjedne sprieda, upravlja rudom i spušta se nizbrdice. Kad je drva stovario, oprti saonice na ledja i nosi ih opet uzbrdice.“ – te dalje prenosi opis V. Anderlea:

„Jedva što je topli, primorski vjetar rastopio snieg, što je punih šest mjeseci pokrivaio obronke Gorskoga kotara. (...) tek što je zima utrnula u proljeću: vrvi na primorskim planinskim putevima, odjekuje od mora jednolična pjesma muža, žene i djece: Ugljari iz Primorja dolaze u šume Gorskoga kotara.

U goru ponesu kotao za palentu, *palentar*, škrinju s ruhom, košare, barilce ili ladricu za vodu, pa se nude gospodaru, kojeg već od prije poznaju. Glede plaće i cienne za kukuruzno brašno, koje skupo, a kadkad i lošo primaju od gospodara, sporazume se naskoro. Obskrbe se sa živžom za jedan tjedan, a onda hajde u goru, koja kao uspavana, opet oživi od primorske pjesme. Najprije si sagrađe kolibu od trupaca i stupova, a potrebite daske – *poškornice* prinesu iz piljenice (pilane op. p.). Poslije odabere *poglavar* sgodno mjesto usred revira, takozvano *kopište*, gdje će paliti ugljen. Kod ognjišta zabiju dva stupa, pričvrste tu tanku dasku, po kojoj *planinkinja* tri puta dnevice batom udara, pozivajući *ugljare* k objedu.

Još si sprema lahke saonice, grablje, lopate, a ujedno valja misliti i na vodu, jer je nestašica njezina u onim vapnenim krajevima velika. U dubokoj škrapu ili ponikvi potraže snieg, pokriju ga šušnjem, čuvajuć ga tako od topline, a kad treba, tope ga uz vatru na daski i piju.

Obskrbiv se svim potrebnim, krenu na posao. Na *kopištu* naslaže najziskusniji *ugljar (palir)* cjepanice, koje drugi granjem i zemljom pokriju i sada se drva zapale, pri čemu valja paziti, da se cjepanice ne upale, već da se samo smude. Ugljen voze na Rieku, u Bakar, Kraljevicu, gdje su veliki magazini, a odavle ga krcaju u ‘traghetima’ za Jakin, Chioggiu, Mletke i dalje.“

Opisujući nadalje život *ugljara* koji je „pun poezije, kao i znoja, muke i truda“, niže primjere tog teškog života koji oni međutim uvijek ‘začine’ pjesmom, a uzdaju se „u Boga, u dobro zdravlje i palentu“. Nedjeljom i blagdanima silaze u svoja sela na misu i druženje sa svojim. U nastavku se navode izvještaji trgovačko-obrtničke komore u Senju iz kojih je vidljivo da su izvezene količine tog drvenog ugljena bile znatne – što je moglo uvjetovati i oštećivanje nekih dijelova eksploatirane šume.

Taj prilog govori i o suživotu Primoraca i Gorana, koji su razmjenjivali svoj rad i neke proizvode (npr. sol, vapno i dr.), a očito i neke običaje.

Važni dio goranskog privređivanja bile su sjenokoše na gorskim pašnjacima, potrebne za zimsku prehranu stoke. D. Hirc spominje 1891. godine (Hirc, 47) vrijeme košnje trave na planinskim livadama, kad je „sav zrak mirisao od pokošena siena. S jedne su strane kosili, s druge ležahu polusuhi ili suhi odkosi. Žene su sieno grabile i plastile, mužkarci ga u stog zbijali, dočim su se djeca veselo naganjala, a žene i djevojke iza voza pjevale. Sva dolina bijaše živa, tek pod večer umukne buka, kad se kosci sprema u daščare, da ondje prenoće i snom se okriepe.“ Međutim, nije bilo lako prehraniti stoku na strmim i škrtim goranskim pašnjacima, pa je postojala uzrečica: ‘Dobra je košnja, ali grabnja nije.’ Čest je bio pomor stoke (‘kravlja groblja’), te je neimaština pogađala velik broj ljudi (G. K. – A. Crnić, 384-386).

Prerada lana i konoplje za izradu nošnje također je kao djelatnost postojala uglavnom do kraja 19. stoljeća, dok je nije sasvim zamijenila kupovna roba; time su se bavile seoske žene. One su obrađivale i malena planinska polja, odnosno vrtove u blizini naselja, gdje su sijale ječam, zob i *merlin* (mrkva) te sadile repu, kupus i krumpir. U višim predjelima prema risnjačkom masivu (npr. Crni Lug, Mrzla Vodica) zbog oštre klime nisu uspjevale neke kulture (npr. grah, kukuruz i dr.). Vinova pak loza pojavljuje se vrlo skromno uz Kupu niže Broda na Kupu te oko Severina i Lukovdola i Kupom nizvodno.

Interesantno je još spomenuti tradiciju lova na puhove u Gorskom kotaru, koja potječe još iz vremena kad kmetskim podanicima frankopansko-zrinskih gospodštija nije bio dozvoljen lov u šumama (bila je to privilegija feudalnih gospodara i njihovih činovnika) osim lova na puhove, koji su na gerovskom i kupskom području ujesen vrlo dobri i masni.

S obzirom na to da je u selima kupske doline bilo voća usred blaže klime tog područja, pa je postojao običaj sušenja voća dimljenjem u posebnim kućicama, od ranih vremena bilo je razvijeno i pčelarstvo – kao i na području prijelazne klime između gorskih i primorskih krajeva. Primorci su naprimjer – i to redovno žene

na leđima – nosili svoje pčele u proljeće na Lepenice, te su ih krajem rujna ponovo odnosili natrag, a pritom košnice nisu bile od slame već od dasaka ili hrastovih panjeva (Strohal, 53).

2.4. Nematerijalna kultura – godišnji običaji i svetkovine

Nematerijalna kultura naroda ogleda se u jeziku, običajima i narodnoj predaji. Međutim, kompleksna i burna povijesna događanja dovela su do kompleksne slike tradicijske kulture goranskih i prikupskih krajeva (što spominje D. Hirc, Gorski kotar, 1891.; 1996.; a o čemu detaljno piše i R. Strohal u vezi sa svojim proučavanjem povijesti i dijalekata – Uz Lujzinsku cestu; 1935; 1993.; Milan Kruhek, Gorski kotar; 47-56, 282-309).

Pod naletom turskih osvajačkih pohoda s istoka u 16. se stoljeću stanovništvo naveliko raselilo (iako je u goranskim selima bilo malobrojno), zbog čega su feudalni gospodari Frankopani i Zrinski pokušali ponovno naseliti svoje kmetске posjede u pustim krajevima, kao što su to pokušavali i razni vojni i državni ugarski i austrijski upravitelji na zaplijenjenim zrinsko-frankopanskim zemljama te u Vojnoj krajini (Strohal, 83). Početkom 17. stoljeća Lič i Mrkopalj napučeni su prvim takvim doseljenicima iz osvojenih turskih bosanskohercegovačkih krajeva i oni su donijeli u Gorski kotar novoštokavsko-ikavsko narječje, za razliku od čakavskog narječja, kojim su govorili dotadašnji stanovnici Gorskoga kotara. Ti goranski starosjedioci (ili njihova djeca i unuci) dijelom su se također vratili iz izbjeglištva, pretežno iz prikupskih krajeva u Kranjskoj, odakle su sa sobom donijeli utjecaj kajkavskog narječja. Tako su u nekim krajevima Gorskoga kotara već od početka 17. stoljeća prisutna sva tri narječja, no svi su ti stanovnici bili tradicionalno rimokršćanske vjere.

Tek daljnja doseljavanja na opustjele zemlje, posebno Vrbovskog i Gomirja, te sporadično u druge krajeve (čak i preko Kupe, u Kranjsku) dovela su u te krajeve stanovništvo pravoslavne kršćanske vjere i čisto štokavskog narječja te drugačijih običaja (dinarski brđani). Oni se međutim uglavnom nisu stapali sa starosjediocima dijelom zbog tih kulturoloških razloga, a osobito zbog razlike u statusu jer su oni potpadali pod upravu Vojne krajine i austrougarskih časnika koji su im plaćali za povremenu vojnu službu na obrani Krajine. Tako oni nisu bili kmetovi feudalnih gospodara i nisu imali obveze davanja dijela prihoda. Stoga je između kmetova i tih doseljenika (a narod je sve novopridošle doseljenike s turskih područja nazivao *Vlasima*) često dolazilo do sukoba i do pritužbi feudalnim i vojnim gospodarima (Strohal, 81; G. K. – Kruhek, 52, 290-292).

Strohal kroz svoja povijesno-lingvistička istraživanja Gorskoga kotara donosi primjer (između ostalih) mjesta Mrkopalj (141-142), koje je postojalo već prije turskih provala u Hrvatsku; bili su feudalni pripadnici frankopanskih posjeda i potpadali su pod jurisdikciju grada Hreljina (koji je, zajedno s Bakrom te na drugoj strani gra-

dom Grobnikom, zahvaćao svojim teritorijem velike dijelove unutrašnjosti Gorskoga kotara). Svi su bili rimokatolici i govorili su čakavskim narječjem; nakon turskih razaranja u 16. stoljeću i povlačenja stanovništva preko Kupe u Kranjsku, tek početkom 17. stoljeća počelo je organizirano naseljavanje, pa je tako Mrkopalj 1603. godine naseljen u većem broju hercegovačkobosanskim izbjeglicama štokavsko-ikavskog narječja i rimokatoličke vjere koji su se tu zadržali. Te, kao i kasnije doseljenike iz kršćanskih turskih provincija (pretežno pravoslavne vjere i štokavskog narječja) starijedioci su nazivali *Vlasima*. U to je vrijeme Mrkopalj, zajedno s Ravnom Gorom i Vrbovskim, potpao pod habsburšku Vojnu Krajinu i jurisdikciju karlovačkih generala. Mrkopalj se jače razvio tek u prvoj polovici 18. stoljeća, kad se gradila Karolinska cesta te kad su se počeli doseljivati novi stanovnici, pretežno Primorci čakavci, ali i brojni drugi stanovnici kako okolnih krajeva Gorskoga kotara, tako i onih udaljenijih (npr. češke i slovenske obitelji graditelja i obrtnika). Konglomerat različitih kulturnih naslijeđa i govora kroz neko je vrijeme urodio prilagođavanjem starijemu mrkopaljskom stanovništvu, koje je govorilo štokavskim ikavskim narječjem.

Drugačije se, pak, dogodilo u susjednom naselju Starom Lazu, gdje se takva asimilacija nije dogodila te se još i u prvoj polovici 20. stoljeća tamo govorilo svim trima hrvatskim narječjima (Strohal, 143) – „Na vrh sela govori se štokavskim ikavskim narječjem otprilike onakvim kao u Mrkoplju, u sredini sela čakavskim narječjem, a na dnu sela kajkavskim narječjem otprilike onakvim kao u Ravnoj Gori. Stari se Laz razvio istom u prvoj polovici 18. vijeka uz gotovu već Karolinsku cestu.“

U 18. stoljeću neka su mjesta dobila povelju povlaštenog kraljevskog *trgovišta* (čime nekadašnji kmetovi postaju slobodni građani), a uz to i pravo održavanja *sajmova* – tako je Vrbovsko održavalo sajmove na Ivanje i Martinje, a isto tako u Ravnoj Gori održavala su se dva godišnja sajma, na Sv. Tereziju u listopadu te na dan Sv. tri kralja u prosincu (Strohal, 151). Međutim takvo se stanje nije održalo zbog razmjernе stagnacije razvoja toga kraja nakon prijelaza tranzitnoga trgovačkog prometa na noviju Lujzinsku cestu početkom 19. stoljeća, iako je dogradnja traka ceste preko Sungera omogućila daljnji kontakt s većim središtima, kako Mrkopljem, tako i drugim okolnim naseljima uz stariju cestu Karolinu. Nije bilo daljnjeg većeg doseljavanja stanovništva, međutim zabilježen je znatni odljev muških stanovnika u veće gradove i u Ameriku, dok su za to vrijeme djevojke i žene odlazile raditi po kućama u Rijeku i Karlovac (‘zimске lastavice – sluškinje ravnogorske’) (Strohal, 152). U Delnicama tako postoji ulica Amerikanska, jer su u njoj kuće bile pretežno izgrađene novcem koji je stizao od tamošnjih radnika.

2.4.1. Kalendarski slijed običaja i svetkovina

Godišnji običaji i svetkovine, kao i sav društveni život goranskih krajeva, ovisio je i o raznim kulturološkim utjecajima koji su bili uvjetovani raseljavanjima i doseljavanjima novog stanovništva, drugačijega kulturnog i vjerskog naslijeđa.

Svetkovine su se donekle razlikovale u katoličkim, odnosno pravoslavnim doseljenih obitelji već i s obzirom na razlike u kalendarima julijanske i gregorijanske provenijencije. Centar pravoslavnog bogoštovlja u Gorskom kotaru od doseljenja do današnjih dana ostao je u manastiru Gomirje, odnosno s parohijskom crkvom u Moravicama, te su se obiteljska važna događanja (vjenčanja, krštenja, 'slave' pojedinih svetaca, pogrebi) odvijala prema pravoslavnim tradicijskim i vjerskim odrednicama, dok se društveni život događao u većem ili manjem suživotu s većinskim rimokatoličkim okolnim stanovništvom (npr. trgovina na sajmene dane i dr.).

Općenito se može reći da je kalendarski slijed događanja u Gorskom kotaru slijedio uobičajene godišnje običaje kakvi su se odvijali i u ostalim krajevima, s nekim manjim posebnostima.

Nakon božićnih blagdana koji su okupljali članove obitelji unutar doma, kao i na crkvenim svečanostima (Nikolinje, Božić, Tri Kralja), glavni događaji zbivali su se u mesopustu. Običaj *fašnika* poznat je u cijelome Gorskom kotaru, s maškaranim obilascima po selu (gdje se najčešće pojavljuje *svadba* s muškarcima preobučenim u mladu i djeveruše), a posebnost su zvončari *pesniki* u crnoluškom kraju, odnosno *rencari* u Brod Moravicama te *mačkare* u Prezidu.

Uskršnje vrijeme i proljeće željno se očekivalo nakon korizmenih posnih dana u ionako hranom siromašnim i snijegom zametanim goranskim krajevima (gdje je uvođenje krumpira u prehranu u terezijansko doba bilo za mnoge spas od gladi – 'Krumpir i zeke prezidansko veselje'), pa je tada obilatiji prinos kokoških jaja omogućio neke vedrije teme i igre (u Prezidu se održalo tradicionalno *trkanje jaja*) (M. B.Wolf, 11, 65-67) i prigodne specijalitete poput nadjeva sličnog bijeloj kobasici od kruha, špeka i jaja tzv. *crnoluški želudac* (u raznim varijantama poznat i u nekim drugim dijelovima Gorskoga kotara). Inače su se dosta jele razne juhe od krumpira, od ječma i od vrganja ili *marohlina* (gljiva je bilo u izobilju, pa tako i raznih načina pripreme), *jačmanik* (pogača od ječmenog brašna) i *palenta krumpirača* (te općenito krumpir na razne načine), a posebni su specijalitet bili pečeni *puhovi* na vatri te *žabe* (Lokve) i *blječki* (tradicijski sušeno voće) u kraju oko Kupe.

Na Jurjevo su se zelenilom i cvijećem kitili plotovi vrtova i prozorska okna (drijenak kao simbol magične snage), a na Ivanje su se palili *krijesovi*, koje bi mladići preskakivali, a djevojke ih bodrile (taj se običaj do danas zadržao u Lukovdolu, ali vezan je uz priredbu *Goranovo proljeće*).

Groblja se uređuju i više posjećuju u svjetsko doba, na Svetog Nikolu daruju se (nekad skromno) djeca (koja se plaše *krampusom*), a na Badnjak se na drvce *jablane* stavlja *kinč* (bomboni *cukraci* i *cekinčaki* i *kusi*, orasi i jabuke te staklene kuglice) te se stoka *škropi* blagoslovljenom vodom, dok se na Božić ujutro pazi da prvi čestitar bude muško. Kod većine običaja simbolika je slična ili istovjetna s drugim okolnim krajevima, a utjecaji koji su prevladali najčešće su oni s alpsko-slovenskog područja (Z. Nadvornik, 59-70).

2.4.2. Posebna tradicijska događanja i običaji

Osim kalendarski uvjetovanih blagdanskih svetkovanja, tradicijska događanja u Gorskom kotaru vezana su, kao i u drugim krajevima, također uz sajmenne dane, kad se narod okupljao radi trgovine, zabave i druženja te razmjene različitih vijesti. No, za to je područje zimi, zbog obilja snijega u prošlosti, bila karakteristična određena izolacija od svijeta, a i međusobno. Vjenčanja, ali i pogrebni običaji, bili su zimi gotovo jedine prilike za druženja, ljudi su dosta boravili u kući, pa su izrađivali ili popravljali razne predmete, najčešće u drvu. U gradićima uz Lujzijanu pak od 19. stoljeća nadalje, pod utjecajem novopristigloga obrtničkoga i činovničkoga građanskog sloja, prisutan je društveni običaj priređivanja plesova, uz domaću limenu glazbu ili samo harmoniku.

U vrijeme pak 18. stoljeća, kad su još trajala velika previranja između novopridošlog i starosjedilačkog stanovništva, zabilježeni su brojni primjeri *hajdukovanja*, običaja prenesenog iz turskih vlaških krajeva (Strohal, 63, 64, 149). S obzirom na to da je *hajduštvo* (otimanje plijena u imanju, hrani i novcu trgovcima i putnicima općenito, uz razbojništvo po selima) jako ugrožavalo procvat trgovine na tadašnjoj novoj Karolinškoj cesti, austrijska je uprava čak neko vrijeme branila vlaškim doseljenicima da stanuju uz cestu (što je navelo neke pravoslavne obitelji da prijeđu na katoličanstvo), dok se, s druge strane, produljavala situacija koja se u nekim goranskim predjelima zadržala i tijekom 19. stoljeća, naime napadi hajduka na putnike Lujzijane (npr. u gustim šumama između Sopača i Delnica).

Od posebnih još običaja u Gorskom kotaru (a to je u dinarskom prostoru također bilo uobičajeno) spominje se kod D. Hirca običaj nanošenja granja, zemlje i kamenja na *humak* koji označava mjesto na kojem je netko poginuo. Naime, na šumskim planinskim putovima delničkog i crnoluškog područja, pa dalje u mrkopaljskom kraju, događalo bi se zimi da se poneki putnik smrznuo, a našli bi ga tek na proljeće, kad su se snijeg i led otopili; pokojnika bi odvezli u njegov zavičaj i tamo bi ga pokopali, a na to mjesto postavili bi *humak*, na koji bi svaki prolaznik dodatno nabacio bilo granu bilo kamen.

Po putovima i raskrižjima goranskih šuma moglo se naći brojnih drvenih raspelela, koja su tamo podizali uglavnom šumski radnici te ih kitili zelenim grančicama i šarenim cvijećem; u brodmoravičkom kraju zabilježeni su i uspravni kamenovi, tzv. *piljdaki* (orijentacijski i sveti znak, no ujedno i 'stup sramote' za razne prekršitelje, kradljivce, vojnike dezertere, žene preljubnice i sl.), smješteni na raskrižja putova po predaji u 17. stoljeću, kad se podižu i zavjetne kapelice (protiv kuge i drugih opasnosti).

Poznato hodočasničko središte u tom kraju jest zavjetna crkva Majke Božje Svetogorske. U obližnjem selu Mali Lug, prema predaji, kuća je legendarnog junaka čabarskoga kraja Petra Klepca. Predaja živi u cijeloj dolini Čabranke i Kupe, sa slovenske i hrvatske strane, o tom gorostasu koji je rođen u siromašnoj obitelji, a koji

je na Sv. Geri poprimio čudesnu snagu kojom je pomagao slabima, a protjerivao neprijatelje. Simbol je snage naroda čabarskoga kraja, koji je stoga nazvan 'zavičajem Petra Klepca'.

2.5. Tradicijski aspekti u suvremenosti Gorskoga kotara

Što se tiče materijalne kulture, u Gorskome se kotaru gotovo potpuno zapustilo tradicijsko nasljeđe gradnje drvom (eventualno se više drvene građe rabi tek za izgradnju tzv. vikendica, ponekih pomoćnih objekata, šupa i sl.), te su većim dijelom nestali i majstori tesari, kolari i drvodjelci općenito (zadnja tradicijska pilana na vodu djelovala je još samo do kraja 20. stoljeća), a zapustila se velikim dijelom i stolarska industrija (izrada namještaja i općenito prerada drvene građe), tako da drvena građa iz goranskih šuma odlazi u trupcima kamionima u druge krajeve, a velikim se dijelom izvozi. Šumskih je radnika malo i često dolaze izvana, sezonski,

Slika 12. Narodno slavlje s harmonikom u Delnicama

prema potrebi. Šindra se radi industrijski (i izvan tog područja), a njome se pokrivaju tek rijetki objekti, zaštićene stare kuće ili zgrade npr. u Nacionalnom parku Risnjak. Tek poneki stariji Goranin upućen je u izradu kalane šindre ili bilo kojeg drugog starinskog zanata i vještine, dok je izrada drvenih i pletenih predmeta za domaćinstvo (kuhinske potrepštine) gotovo potpuno prepuštena Ribničanima sa slovenske strane. Međutim, tradicionalno se u goranskim kućama zimi loži na drva (pa čak i u slučaju centralnoga grijanja) te se posvuda ispred kuća već od ljeta mogu vidjeti ispiljene i uredno poslagane cjepanice.

Prerada i sušenje voća u dijelovima Gorskoga kotara zadržala se do danas, ali uglavnom za vlastite potrebe, kao i branje šumskoga bobičastog voća i njegova prerada (pekmezi, sokovi) te branje gljiva i sl. Na tome području kriju se mnoge još neiskorištene mogućnosti, iako primjerice već više od dvadeset godina u Skradu djeluje Poduzetnički inkubator (PINS) koji potiče lokalno malo gospodarstvo i proizvodnju domaćih proizvoda.

Terenski zapisi i podaci turističkih djelatnosti (turističke zajednice s područja Gorskoga kotara) upućuju na znatan broj tradicijskih običaja koji su još danas sastavni dio suvremenih događanja u Gorskome kotaru, kako onih folklornog tipa i usmjerenih javnim prezentacijama te turističkim manifestacijama i sl., tako i onih koji se njeguju u privatnosti, u sklopu doma i obitelji. Ti potonji vezani su uglavnom uz godišnje crkvene svetkovine i osobna slavlja (vjenčanja, krstitke, žalovanja za pokojnima), a ogledaju se i u prehrani – jede se dosta krumpira, ali se za uskršnje blagdane pripravlja i *želodec* kao domaći specijalitet, dok se najesen organizira *marohnijada* (branje i pripremanje gljiva, *marohlina*), što sve domaćim ljudima predstavlja važnu poveznicu s prošlosti i tradicijom.

Tako možemo ovdje još spomenuti suvremena općinska druženja prilikom tradicionalnih svetkovina lokalnih patrona župa, no njih su, kao i tradicionalne sajmove koji su nekada služili potrebi razmjene lokalnih proizvoda, u današnje vrijeme dijelom zamijenile takozvane proslave 'dana grada' ili pojedinih mjesta te druge manifestacije koje imaju više turističku ulogu privlačenja posjetitelja, a manje održavanja tradicije i običaja. Međusobnim preklapanjem tih sadržaja postiže se dvostruka korist, no često uz dvojbenu 'izvornost' prikazanih običaja.

3. TRADICIJSKE ZNAČAJKE PRIKUPSKOGA KRAJA UZ KAROLINU I LUJZIJANU U DOBA NJIHOVE IZGRADNJE: KARLOVAČKI OKRUG

3.1. Tradicijska arhitektura karlovačkog Prikuplja

– naselja i kuće

U kulturno-povijesnom pogledu brežuljkasti kraj porječja rijeka Kupe i Dobre u karlovačkom dijelu razvijao se od srednjovjekovnih vremena pod utjecajem feudalnih frankopansko-zrinskih gospoštija u Bosiljevu, odnosno u Ribniku i Ozlju, koje su

također pretrpjele velika razaranja zbog turskih pljačkaških pohoda (što je dovelo do masovnog bježanja kmetskih autohtonih podanika preko Kupe u Belu Krajinu), da bi od kraja 17. stoljeća taj kraj dopao pod ingerenciju habsburških upravnih tijela i vojnih zapovjednika u Karlovcu (uništenjem loze zrinško-frankopanske i njihovih imanja od Habsburgovaca). Potreba bolje trgovačke povezanosti dovela je do izgradnje cesta, najprije Karoline u 18. stoljeću (bosiljevski kraj), a zatim i Lujzijane početkom 19. stoljeća, kad su na ukupni razvoj utjecali interesi građanskog, vojnog i trgovačkog staleža.

Karlovački dio ceste Lujzijane prolazio je kroz naselja Vukova Gorica, Prilišće; Netretić, Brajakovo Brdo, Stative, Dubovac; bosiljevački pravac Karolinške ceste ostao je po strani s poveznim trakom preko Novigrada u pravcu Ribnika (te dalje prema Ozlju, odnosno slovenskoj Metlici).

Najveće promjene stanovništva (koje je dotad bilo čistoga čakavskog narječja) doživio je kraj između Bosiljeva i Kupe kojim su turske pljačkaške horde prodirale preko ogulinskog područja prema Kranjskoj (prelaz prema Vinici i Belokranjskoj). Naselja u području Vukove Gorice i Prilišća naseljena su ponovno tijekom 17. stoljeća dijelom povratnicima iz Belokranjske koji su donijeli kajkavske elemente u jezik (ali i druge kulturološke utjecaje), a dijelom su bili doseljeni i izbjegli kršćanski Vlasi, u ovom slučaju rimokatolici iz modruških krajeva koji su donijeli dinarske utjecaje te čakavsko narječje, ali drugačije od starosjedilaca s kojima su se kasnije stopili (G. K. – Kruhek, 52). Ipak su se još početkom 20. stoljeća opažale jezične i kulturološke razlike (Strohal, 96) u selima na Lujzinskoj cesti kamo su se doselili ti vlaški doseljenici u većem broju (Zdihovo, Bosanci i Glavica), za razliku od sela gdje su pretežno ostali starosjedoci (Damalj, Klanac i Rim); zabilježeno je i da se još tada i u slovenskoj Vinici govorilo hrvatskim jezikom mješavinom čakavskog i kajkavskog narječja (postojanje nekih glagoljskih natpisa na kućama u Belokranjskoj također su dokaz podrijetla tih ljudi) (Strohal, 97).

Cestom od Bosiljeva do Bosanaca bio je usmjeren promet i trgovina s Karolinške ceste na Lujzinsku, a isto tako dalje preko rijeke Kupe preko Vinice u Kranjsku (Črnomaljski kotar). Tako je početkom 19. stoljeća cijelo to područje oko Vukove Gorice, zajedno s Prilišćem, vrlo dobro napredovalo, u selima su se gradile lijepe kuće jednokatnice (još danas se mogu vidjeti u selu Glavici te uz Lujziju kroz Prilišće), a mnogi su se lokalni ljudi bavili kirijašenjem ili gostioničarstvom te trgovinom (Strohal, 97, 98).

Povoljni gospodarski razvoj uz Lujziju uvjetovao je i u tom kraju napredak i širenje sela duž ceste, tako da je već do početka 20. stoljeća područje od Vukove Gorice bilo kućama spojeno s Prilišćem, dok je samo Prilišće razdijeljeno u duljini od pet kilometara u tri dijela: *Gornje, Srednje i Doljne Prilišće* (idući od Karlovca, odnosno Netretića).

Naseljavanje Prilišća već u 16. stoljeću zabilježeno je brojnim povijesnim listinama bosiljevačko-novigradskog i ozaljskog vlastelinstva (vezano i za frankopansko-

-zrinske nesuglasice zbog vlasništva), gdje stoji da su doseljenici vlaške rimokatoličke izbjeglice iz Rmanja u Bosni (gdje je također postojala glagoljska i čakavska tradicija), a koji su ovdje imali više povlastica od ostalih kmetova (slobodnjaci). Prilišćani, kao i susjedni Rasopančani, potpadali su pod dominij grada Ribnika (kasnije grada Ozlja) i pod župu u Novigradu (Novom gradu ili Crikvenom selu na Dobri) dok nisu krajem 19. stoljeća dobili svoju župu (na cijelom tom području djelovali su do kraja 17. stoljeća popovi glagoljaši). Posebno čakavsko narječje tih doseljenika primilo je tu dosta kajkavskih osobina i zadržalo se do u 20. stoljeće, kad se Prilišće s Vukovom Goricom opisuje kao „... lijepo i čisto selo. Kuće su lijepo građene, većinom prizemne, ali ih ima podosta i jednokatnih“ (Strohal, 100, 101).

Tradicijske graditeljske karakterike na području Prilišća nisu se razlikovale od ostalih prikupskih krajeva – *iže* (kuće) bile su dvoprostorne prizemnice, drvene, s vrlo malim prozorima, pokrivene *škopom* (slamom), a pod strehom je *ganak* (trijem). Kamenom zidane kuće, tzv. *zidanice*, bile su rijetke, a tek gradnjom kraka Karolinske ceste, od Karlovca i Novigrada do Bosiljeva preko dijela Prilišća (gdje se još danas taj predio zove *stara cesta ili Ladešička*), podižu se bolje kuće, pogotovo s kasnijom gradnjom Lujzijane nastaje znatni razvoj toga kraja, te se nove kuće podižu od Ladešić Drage sve do Vukove Gorice.

Interesantno je još spomenuti nekoliko primjera u slijedu naseljavanja belokranjskog područja preko Kupe na slovenskoj strani – tamo se već u 16. stoljeću prigodom turskih provala smjestilo nekoliko obitelji starosjedilaca Prilišćana i osnovalo selo Žunići, gdje se još u 20. stoljeću govorilo čakavskim narječjem (a direktne veze održali su izgradnjom mosta, najprije drvenog, zatim betonskog). Također, dva izdvojena naselja nešto kasnije osnovali su i Vlasi pravoslavne vjere u obližnjim selima Marindolu i Milić Selu, a oni su zadržali svoje štokavsko ijekavsko narječje do u 20. stoljeće (Strohal, 102).

Svojim istraživanjima u sklopu projekta *Putovi baštine – s obje strane rijeke Kupe* utvrdili smo još danas postojanje tih osobitih prekograničnih veza s obje strane Kupe te svijesti stanovnika navedenih slovenskih sela o svojem hrvatskom podrijetlu, što vrlo konkretno potvrđuje njihova bijela tradicijska nošnja i svirka tamburice u sklopu tamošnjih folklornih društava (s druge strane, harmonika je prenesena na područje većeg dijela Gorskoga kotara). Primijetili smo i posebnost nekih izoliranih gospodarstava u belokranjskom prostoru (oko Metlike) koja su omeđena visokim zidom (kao za obranu), što također upućuje na dinarsku provenijenciju.

Međutim, područje na Lujzijani od Prilišća pa sve do Gornjih Stativa nastavalo je početkom 20. stoljeća starosjedilačko stanovništvo, što ukazuje na zaključak da taj kraj nije stradao zbog turskih provala. To su sela Ladešić Draga, Netretić i Brajakovo brdo. Cesta Lujzijana donijela je blagodati posebno Netretiću, odakle se kroz Modruš Potok jedan krak spaja sa starom cestom prema Ribniku i Kranjskoj (prijelaz Kupe na Metliku). Na raskrsnici je postavljena mitnica u zgradi Lujzinskog društva

Slika 13. Prilišće – mjesto na kojem je srušena stara 'hiža s gankom'

koja je izgrađena kao prva *štacija* idući od Karlovca, odnosno gostionica i konačište za putnike i *kirijaše*. Uz nju nicali su i druge jednokatnice lokalnih veleposjednika i trgovaca te činovnika zaposlenih u tome mjestu koje je postalo općinsko središte.

Inače je tradicijski način života starosjedilačkog stanovništva toga kraja bio organiziran u obiteljskim *zadrugama*, s *gospodarom* i *gospodinjom* na čelu. Staro selo Brajakovo Brdo primjer je takvog načina života i stanovanja (zadruga Brajaki, Ivički, Matakovići i dr. bili su nekada kmetovi grada Ribnika). Zadrudni život zadržao se u tim selima sve do prve polovice 20. stoljeća, kao i narodna nošnja te mnogi običaji, a ikavskim čakavskim narječjem govorilo se sve do 17. stoljeća, kad sve više ulaze kajkavske osobine u govor mještana (Strohal, 104).

Selo Stative dijeli se na Gornje i Doljnje, odvaja ih rijeka Dobra, a kroz oba dijela sela prolazi i Lujzinska cesta te ih spaja mostom. Stativljani su najprije bili kmetovi frankopanski Novoga grada na Dobri, od 16. stoljeća podanici ozaljski (najprije knezova Frankopana, zatim knezova Zrinskih); Gornje Stative zvali su još i *plemenite* jer su nekim selištima podijeljene *plemenštine* za zasluge (uglavnom vojne) njihovih *glavara* (koji su si podizali i male drvene *dvorove*), za razliku od Doljnjih Stativa, gdje nije bilo slobodnih selišta te su se zato zvale i *tlačne* (imali su radnu feudalnu obvezu, *tlaku*). Tradicija gradnje vlastelinskih *dvorova* (drvenih, ali i zidanih jednostavnih kurija) zadržala se u tome kraju (i šire) kroz stoljeća, te su oni preuređivani kako su se izmjenjivale plemenite obitelji koje su ih kupovale (Strohal, 106).

Slika 14. Lipnik kraj Ribnika – ‘škopena hiža’ (slamni pokrov)

Kuće pak u Stativama imaju rastresen razmještaj, koji proizlazi upravo iz tih velikaških i kmetskih odnosa i dodjeljivanja zemljišta, jer si je svaki kmet sagradio kuću na svojem dodijeljenom *selištu* i živio je u njoj s članovima svoje *zadruga*. Još se početkom 20. stoljeća opazalo kako se više kuća na okupu nalazi samo ondje gdje su se prvobitne zadruge već ranije podijelile, pa su si pojedinci nasljednici posagradili nove kuće uokolo zemljišta. Kuće su i tu u pravilu niske, građene od hrastova drva i pokrivene raženom slamom.

Slična je situacija bila na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i u samom predgrađu Karlovca, na Dubovcu, gdje se prvotno naselje razvilo uz utvrdu ili grad Dubovac, a u bližoj okolici još neka manja sela, gdje su sve kuće bile drvene prizemnice. Iako je Dubovac počeo nazadovati nakon izgradnje karlovačke utvrde (u nekadašnjem močvarnom području), cesta Lujzijana ponovno je potaknula trgovinu i gradnju uz cestu u tom kraju.

3.2. Nošnja Prikuplja i bosiljevski kraj

- nošnja prikupskih sela (Prilišće)
- nošnja Netretića, Stativa, Dubovca

Nošnje prikupskih sela karlovačkoga područja uz povijesne ceste Lujzijanu i Karolinu pripadaju tradicijskom prigorsko-pokupskom (panonskom) arealu bijele nošnje bez naglašenih boja i vezenih uzoraka. Povijesno je taj tip nošnje zadirao i u gornji tok rijeke Kupe (delničko-brodmoravički kraj) te u u Belu Krajinu, područje preko Kupe (naziv vjerojatno prema bijeloj nošnji stanovnika), kamo je prenesen s hrvatskim izbjeglicama u nemirno vrijeme turskih napada u 16. stoljeću (npr. selo Žunići), a nadovezivao se uz ogulinski kraj (N. Eckhel, 9-11).

Za stanovnike mjesta Netretića i Brajakova Brda, odnosno sela Modrušpotok i Stative, spominje se vrlo kratko da imaju svoju posebnu nošnju i da se ona vrlo malo međusobno razlikuje, no opisa ni crteža nema (R. Strohal, 104, 156). Budući da se pretpostavlja da se radi o autohtonom stanovništvu prikupskih krajeva još od prije turskih provala (čakavci do 17. stoljeća, kad prodiru kajkavski elementi u govor), koje je živjelo dugo u tradicionalnim obiteljskim *zadrugama*, ni njihova se nošnja (od bijelog platna, dok je samo *opleće* tamno) ni način domaće izrade tkanjem (konoplje i lana) nisu puno promijenili sve dok nošnja nije napuštena i zamijenjena kupovnom odjećom krajem 19. (muški) i početkom 20. stoljeća (žene).

Za Prilišće imamo lokalne izvore o nošnji (*on-line* izvori Udruge Zora Prilišće 1925.; knjiga Prilišće – J. Žunić). Ženska nošnja u Prilišću se dugo održavala, dok je muška do 20. stoljeća zadržala samo *košulju* i *kopice* (cipele domaće izrade). Muškarci su još nosili kožne *opanke*, a noge su omatali *obojcima*; hlače su nosili kupovne, od

Slika 15. Vrhovac kraj Ozlja – tradicijska nošnja Prikuplja

sukna. Djeca su do škole nosila *stomanju* (košuljicu), a tada bi ženska djeca dobila *kikljicu* (suknjicu), a muška platnene *gaće* (koje su nosili do vojske). Ženska odjeća bila je posve bijela, sastojala se od *kiklje* i *opleća*, na to se oblači vanjska *kiklja* krojena u četiri *pole* (širine platna) i jako nabrana u struku (slagalo se u *falde*), a odozgo se nosio *zastor* povezan *tkanicom* u pasu; svečane *kiklje* ukrašavane su još *šepkom* (koncem u boji) i *rubićima* na širokom porubu. Karakteristični su vrlo široki rukavi košulje, na ramenima su *narozani*, a dolje završavaju ukrasnom *šepkom* (mogu biti u boji kao i *zastor* ili je i on bijel). Na glavi se nosila *peča*, rubac od bijelog platna oblikovan *na roge* (za svečanosti), običnim danom samo *rubac*; na noge su se obuvali *opanci* ili *postolci* (cipele). Pretežno bijela nošnja domaće proizvodnje sve više 'popušta' pred kupovnim materijalima i novim krojevima (*fertun* i dr.) te pred Drugi svjetski rat, za rata i poslije rata počinje masovno 'preoblačenje' – prvi put nestaje *kiklja* i oblači se *šos*. Iz bijelog preoblači se u *šaro*; promjena je brzo zahvatila sve osim starijih žena. Mnoge su se žene ipak pokapale u *belini*.

Nošnja Prilišća nadovezuje se na nošnju Bosiljeva, s manjim razlikama. Komunikacija s bosiljevačkom župom, kao i na drugoj strani, preko Kupe sa selima u Sloveniji – Žunići, Adlešići, Preluka, bila je veća nego s drugim selima okolnih župa (netrećkim i novigradskim) s kojima u prošlosti nisu bile brojne ni ženidbene veze.

Međutim, očito je nošnja starosjedilaca izvršila glavni utjecaj na nošnju u Prilišću, jer se ona ne razlikuje puno od okolne bijele nošnje, osim po nekim nazivima (npr. djeca nose *stomanjicu*, košuljicu, što je očit jadranski utjecaj); dinarski pak utjecaj ovdje nije ostavio većega traga, osim u kroju *oplećka* sa širokim rukavima. Međutim, u govoru se Priliščani i Rosopajčani početkom 20. stoljeća *razlikuju od starosjedilaca u onom kraju* (Strohal, 100), jer su zadržali brojne čakavske elemente (još od doseljenja sredinom 16. stoljeća iz Rmanja u Bosni). Kakav je bio izgled originalne nošnje Priliščana (kao i u još nekim okolnim selima s doseljenim vlaškim pretežno rimokatoličkim stanovništvom s modruških strana), zaključujemo tek prema općenitim karakteristikama nošnje dinarskog tipa – koji se proteže od Bukovice i Dalmatinske zagore preko Ravnih kotara i Like do u Gorski kotar (posebno vrbovski kraj) te bosiljevski kraj sve do Kupe (Bosanci, Vukova Gorica, Prilišće), sporadično i preko u Belu Krajinu (npr. sela Marindol i Milić selo). Radi se o muškoj nošnji uskih hlača (*lače od čoje*), s ogrtačem s rukavima (*koret*) i prslukom (*krožet*); ženska se pak nošnja sastoji od duge košulje sastavljene od *oplećka* s rukavima i *skuta*, preko se nosi duga suknja (*aljina*) i tkana *pregača* te zimi dugi prsluk (*zobun*). U tome dijelu mogu se usporediti dinarski utjecaji sa sličnim nazivima u vrbovskom i moravičkom kraju u Gorskome kotaru.

3.3. Kućne djelatnosti, stvaralaštvo, vještine

Ljudi su se u karlovačkom Prikuplju tradicionalno bavili poljoprivredom i stočarstvom, s time da je ovčarstvo bilo zastupljeno više samo u području od Vukove

Slika 16. Trg kod Ozlja – ‘hiža s gankom’ i vinskim podrumom

Gorice i Bosanaca u smjeru Zdihova, što je bilo nasljeđe doseljenog (vlaškog) stanovništva.

Uz cestu se trgovalo i živjelo od pružanja usluga konačišta i gostioničarstva (posebno u Prilišću i Vukovoj Gorici). Inače su ljudi sami izrađivali razne drvene alate i sitnije predmete za domaćinstvo, ostalo se kupovalo, uključujući lončarske predmete iz područja Karlovca. Domaći obrti razvijali su se kao i u drugim okolnim krajevima zahvaljujući utjecajima većih gradskih sredina, kao i onima s istočnih (turskih) područja (F. Hefele, 1896.)

Niži dijelovi Prikuplja vinorodni su kraj, pa su se tamo ljudi tradicionalno bavili i vinogradarstvom, što se ogleda i u arhitekturi (kuće s vinskim podrumom, vinogradarske ‘klijeti’) i u načinu života i djelatnostima (npr. bačvarstvo).

3.4. Običaji i svetkovine

Tradicijskim normama ponašanja bili su uvjetovani običajni sadržaji i događanja, a vezano za kulturne i staleške razlike.

Društveni i obiteljski život (vjenčanja, kumstva, smrt) bio je podređen crkvenim blagdanima, kao i radnoj svakodnevici (stočarstvo te obrada polja i vrtova, dok vinograda nije bilo puno jer u dijelu gornjega Prikuplja zemlja nije prikladna).

S obzirom na to da se radi o kraju između dviju rijeka, Kupe i Dobre, bilo je dosta mlinova, vodenica, pa se mljelo brašno od raži, kukuruza i ostalih žitarica za šire područje (u Prilišću i za veći dio bosiljevskog kraja). Prehrana se također dosta oslanjala na žitarice i povrtne kulture (miješana variva).

Usmena predaja o doseljenu iz Rmanja u Bosni podizala je samosvijest Prilišćana, te su uspjeli održati svoje posebno narječje i neke običaje.

3.4.1. Kalendarski slijed običaja i svetkovina

Kao i u drugim okolnim krajevima, običaji su pratili crkveni kalendar 'svetaca' i ostalih blagdana. Svetkovali su se uobičajeni blagdani kroz godinu, a na dane svetih zaštitnika pojedinih mjesta (*patron*) priređivali su se *tanci*, igre i druga zabava.

Godina je započinjala božićnim slavljinama, koja su se nastavljala mesopusnim veseljinama, u kojem su se razdoblju najčešće održavale i svadbe.

Drugi period u godišnjem ciklusu započinjao je *Pepelnicom* i preduskršnjim pripremama, koja su uključivala post, čišćenje kuće i sl. Nakon *Vazma* započinjao je ciklus poljskih radova, ali i marijanskih pobožnosti, hodočašća i sl. u ljetnim mjesecima.

Zadnji godišnji ciklus započinje ujesen s *Miholjem*, kad se zatvara period skupljanja ljetine i jesenskih plodova, dok su *Svisveti* blagdan kojim završava godina.

3.4.2. Posebna tradicijska događanja i običaji

Među stare običaje i način života u karlovačkom prikupskom kraju mogu se ubrojiti kompleksni feudalni odnosi plemstva (u tom kraju knezova Frankopana, zatim Zrinskih) prema svojim podanicima koji su tamo živjeli u *zadrugama* (proširenim obiteljima). *Kmetovi* su prema veličini svojega *selišta* morali obavljati vlasteli *tlaku* i davati desetinu godišnjeg prihoda. Brojne su bile njihove obveze (radna *tlaka*, obrana i odlazak u rat, razne daće i dr.), no zbog zasluga u ratu s Turcima dijelili su vlastelini tzv. *plemenštine* i dodjeljivali imanja oslobođenim kmetovima, no oni su još uvijek imali određene obveze (npr. vojne) prema vlasteli. Takvi su bili primjerice *slobodnjaci* u Prilišću. Nekim su kmetovima, zvanim *seljari* ili *željari*, bile dodijeljene tzv. *zemlje selnice*, obično slabije zemlje koje su oni mogli i napustiti (a pravi kmet nije smio). Po imenima zadružnih obitelji do danas su ostali i nazivi brojnih zaselaka, pa i većih sela (*patronimici*) (Strohal, 106, 107, 193).

Uz postojanje u 16. i 17. stoljeću određenih sloboda vezanih uz običaj *sučije* (izbor među kmetovima *suca* i deset *starješina* koji su razrješavali međusobne raspre i bili ispomoć vlastelinskim činovnicima, *oficijalima*), valja spomenuti i da su se brojni kmetovi opismenjivali zahvaljujući domaćoj izobrazbi koju su širili *popovi glagoljaši* odgajajući tzv. *dijake*, sinove kmetova (koji su se mogli i ženiti prije primanja u viši red), sve do kraja 17. stoljeća, kad su i u tim krajevima uvedene latinske mise i strani

svećenici. Tada je zavladała nepismenost cijela dva stoljeća dok se nisu počele otvarati pučke škole u većim mjestima krajem 19. stoljeća (npr. uz Lujzijanu u Netretiću) (Strohal, 108).

Tradiciju biranja svojega plemenskog *suca* i glagoljsku pismenost imali su i Dubovčani u okolici Karlovca, a bili su nadaleko poznati još od 16. stoljeća zbog trgovine (sve do Primorja te s pokupskim i posavskim krajevima). U to doba trgovačke *turme*, karavane nasamarenih životinja i teških *vozova* (kola sa zapregom), kretale su se teško preko goranskih brda, uvijek u opasnosti od prirodnih nedaća i napada razbojnika, prevozeći robu između kontinentalnih krajeva i Primorja.

U karlovačkom kraju bilo je i šire poznato održavanje nedjeljnih sajмова na Dubovcu, a pogotovo je bio 'na glasu' njihov godišnji *Miholjski sajam*. Sajmovi su se održavali pred gradom Dubovcem i ispred crkve sv. Mihajla, a kraj Kupe imali su i svoju mitnicu za *pobiranje kraljevice*. Do 17. stoljeća i Dubovčani su govorili čistom čakavicom, a od tada prodiru u govor kajkavske osobine; ipak, još početkom 20. stoljeća u tim se selima govorila mješavina čakavsko-kajkavskog govora.

Negativan prirast stanovništva karakteristika je cijeloga tog kraja (danas s centrom u Netretiću). Već krajem 19. i početkom 20. stoljeća, slabljenjem tranzita i trgovine na tom dijelu Lujzijane (uvjetovano također izgradnjom nove dionice preko Duge Rese) te zbog različitih drugih pritisaka na to tradicionalno usmjereno stanovništvo, dolazi do masovnih iseljavanja, najprije u Sjedinjene Američke Države i Kanadu, a zatim i u Njemačku (osobito nakon Drugoga svjetskog rata). Nedostatak razvojnih mogućnosti utjecao je na odlazak mladih iz tih krajeva, što se u novije vrijeme nastoji promijeniti.

3.5. Tradicijski aspekti u suvremenosti karlovačkog Prikuplja

- uporabni predmeti kao suveniri, hrana, običaji i tradicijska događanja kao podloga turizmu

Kako je već gore napomenuto, i taj je kraj još od vremena turskih osvajanja doživljavao velike promjene, razaranja, migracije stanovništva, pa i pritiske na političkoj razini, ali je narod zadržao svijest (uglavnom usmenom predajom, a kasnije kroz folklorna i druga udruživanja) o vlastitoj autohtonosti, dijalektalnim osobitostima i izvorima doseljavanja u prošlosti.

Folklorne i zavičajne priredbe njeguju se napose u Prilišću te u Netretiću, a iskazuju se prilikom godišnjih sajмова i slavljenja sveca zaštitnika župe (patrona). U takvim se prilikama običaji i drugi tradicijski sadržaji (pjesma, ples, posebno narječje, suveniri, hrana) rabe i u turističke svrhe, kao atrakcija za posjetitelje (kao što je to danas uobičajeno i u drugim krajevima). U tu svrhu obnovljeni su neki stari gradovi ili je započeta njihova obnova (utvrde Bosiljevo, Novigrad na Dobri, Ribnik, Ozalj, Dubovac), a u njima se nastoje organizirati takva tradicijska događanja.

4. ZAKLJUČNA PROMIŠLJANJA

Kako je to već Hirc zaključio u svojim djelima iz 1891. godine *Hrvatsko primorje i Gorski kotar*, mnogo se zajedničkih osobina i međusobnih povijesnih utjecaja može naći u tradicijskoj kulturi tih dviju susjednih regija. Fizička poveznica cijelog područja, počevši od risnjačkog masiva ponad Rijeke preko cijelog Gorskog kotara i prikupskoga kraja do Karlovca, jest rijeka Kupa, ujedno pogranična rijeka sa slovenskom stranom. Kako je to lijepo vidljivo upravo na primjeru toga susjednog prostora, tek usrdnom suradnjom i međusobnim povezivanjem ideja i sadržaja moguće je doći do boljeg razvoja navedenog područja i svih njegovih stanovnika, a na korist i njegovanju i očuvanju vrijednoga tradicijskog nasljeđa.

Slika 17. Svetice – otvorenje info-ploče *Putovima baštine*

Takvo se povezivanje s razvojnim ciljevima uz istovremeno očuvanje naslijeđenih tradicijskih vrijednosti pokušalo provesti početkom 2000-itih u sklopu pro-

jekta udruga ICAM² i ECOVAST³ pod nazivom *Putovima baštine – s obje strane rijeke Kupe*, i to za cijeli goranski i prikupski kraj (s 14 lokalnih općina i gradova u dvije županije – Primorsko-goranskoj i Karlovačkoj). Projekt je, zahvaljujući brojnim radionicama, skupovima i izložbama te postavljanju informativne signalizacije na pojedinim lokacijama ‘putova baštine’, rezultirao podizanjem svijesti lokalnog stanovništva i samoupravnih tijela o vrijednostima vlastite baštine i potrebi organizirane brige te cjelovite zaštite kako materijalnog, tako i duhovnog nasljeđa, ali međutim nije uslijedilo formiranje stalnog upravnog centra iz kojega bi se pratili daljnji razvojni programi i zaštitarska djelatnost na sveukupnom prostoru duž rijeke Kupe (za razliku od slovenske strane, gdje je to već krajem 90-ih godina prošlog stoljeća ušlo u državnu ruralnu strategiju pod nazivom *Celostni razvoj podeželja in obnova vasi*).

Kad pak promišljamo povijesne utjecaje i događanja koja su ostavila bitnijeg traga u primorskim i goranskim krajevima, neminovno se vraćamo ostavštini feudalnih gospodara Frankopana i Zrinskih koji su se tim cjelokupnim prostorom oko Kupe koristili, ali ga i međusobno povezivali, iskorištavali njegove resurse i ulagali u kraj i u ljude te vršili znatne demografske pomake koji su pak osobito bili poticani zbog turskih prodora i osvajanja (što je donijelo znatne migracije tijekom 16. i 17. stoljeća). Izgradnja cesta u kasnijem periodu – Karoline te Lujzijane – a zatim i željeznice otvorila je put jačem razvoju te osnivanju cijelih novih naselja, a tradicijska kultura sve je više poprimala suvremene urbane utjecaje – kako u arhitekturi, tako i općenito u načinu života ljudi, što se ponajprije ogledalo u gubljenju narodne nošnje, tradicijskih zanata i vještina, ali i mnogih običaja, pa čak i govora, ili pak u njihovu miješanju s drugim tradicijama novodoseljenog stanovništva.

Ono što karakterizira današnju tradicijsku baštinu navedenih krajeva jest gubljenje autohtonosti, nedovoljna i neadekvatna zaštita tradicijske kulturne baštine – kako one materijalne, koja se ogleda ponajprije u graditeljskom nasljeđu (za goranski je prostor to izrazitije, zbog tradicijske drvene gradnje koja teško odolijeva protoku vremena i klimatskim uvjetima), a tako i nematerijalne, odnosno duhovne baštine, koju danas tek naziremo kroz neka običajna događanja i folklorne manifestacije, ponekad i bez razumijevanja njihove iskonske svrhovitosti. Zajednička karakteristika, kao i u drugim krajevima, jest sve šira primjena i korištenje baštine u turističkoj djelatnosti, pa su tako običaji i tradicija stavljeni ‘na pozornicu’ – iako je to način i da ih se dijelom očuva. Ipak, sve veća potreba suvremenih ljudi za traženjem vlastitog identiteta i pripadnosti svojoj lokalnoj kulturi i tradiciji uzdanica je njihova očuvanja i prijenosa na sljedeće generacije, pa će tako i Primorci i Gorani, kao i ostali

² ICAM – Internacionalni centar antropologije Motovun, udruga koja je početkom 2000-itih vodila projekt ‘Putovima baštine’ u Gorskom kotaru.

³ ECOVAST – Europsko vijeće za sela i male gradove, međunarodna udruga koja potiče ruralni razvoj te dobrobit sela i malih gradova Europe.

stanovnici uz Kupu, nastojati i nadalje prepoznavati, njegovati te usmjeravati svoje nasljeđe u budućnosti čuvajući stare i stvarajući nove običaje.

U tome smislu ovaj je rad prinos boljem poznavanju prošlosti i valoriziranju tradicijskih vrijednosti krajeva uz rijeku Kupu te uz povijesne ceste Karolinu i Lujziju.

Bibliografija

- Cevc, Tone (1984.): Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem. Kulturnozgodovinski in etnološki oris. DZS Ljubljana.
- Čačić, Branko; Salopek, Davor (1971.): Hrvatska korablja. Arhitektura u drvu petrinjskog Pokuplja i sisačke Posavine. Zagreb – Rijeka.
- Eckhel, Nerina (1986.): Narodna nošnja ogulinskog kraja (Priručnik za rekonstrukciju nošnje). Biblioteka 'Narodne nošnje Hrvatske', Zagreb.
- Fister, Peter (1979.): Obnova in varstvo arhitekturne dediščine. PK Znanstveni tisk, Ljubljana.
- Freudenreich, Aleksandar (1972.): Kako narod gradi na području Hrvatske. Zagreb.
- Gavazzi, Milovan (1978.): Vrela i sudbine narodnih tradicija. Zagreb.
- Gorski kotar (1981.), Delnice (monografija): Crnić, Alojz: Prinosi za goransku etnografiju (371-411).
- Gotthardi-Pavlovsky, Beata: Etnografski prostor i sadržaji (330-369).
- Kruhek, Milan: Gorski kotar od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana 1670. g. (46-56), Gorski kotar – Postanak i razvitak naselja (281-310).
- Hefe, Ferdo (1896., pretisak 2000.): Naši domaći obrti; Građa za obrtno nazivoslovlje. Dom i svijet, Zagreb.
- Hirc, Dragutin (1891., pretisak 1996.): Hrvatsko primorje. Rijeka.
- Hirc, Dragutin (1891., pretisak 1996.): Gorski kotar. Rijeka.
- Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha (ur. Vitez Z. i Muraj A.), (2001.), Zagreb.
- Laszowski, Emilij (1923.): Gorski kotar i Vinodol, Zagreb.
- Malnar, Slavko (2007.): Povijest čabarskog kraja. Matica Hrvatska, Čabar.
- Nadvornik, Zlatan (2004.): Gorski Kotar – Hrana za dušu i tijelo, Goranska kuharica, TKD, Delnice.
- Selo Trg kod Ozlja (ur. Zdravković I.), (1969.), Zb. Zaštite spomenika kulture, Beograd.
- Stepinac Fabijanić, Tihana, Dower, Michael (2003.): Putovima baštine, Ushit darovima prirode i djelima čovjeka, ICAM, Rijeka.
- Rudofsky, Bernard (1976.): Arhitektura bez arhitekata. GK, Beograd.
- Strohal, Rudolf (1935., pretisak 1993.): Uz Lujzinsku cestu, Zagreb.
- Tršće (ur. Arh, B.; i Volf, V.), (1998.), Finvest, Čabar.
- Valvazor, Janez Vajkard (Pretisak 1969.): Slava vojvodine Kranjske (pretisk), Ljubljana.
- Zdelar, Ferdo; Čubrić, Branka (1990.): Tradicijska arhitektura i narodna nošnja Draganičkih sela. NZ MH, Zagreb.

Žunić, Josip (1999.): Prilišće – Kupa, ljudi i tri sela. Društvo Zora Prilišće.

Žurga, Josip (2000.): Svjedoci vremena grada Čabra: čabranski kraj na razglednicama od 1895. do 1945. Grad Čabar – Poglavarstvo.

Žurga, Josip (2003.): Povijesna šetnja razglednicom kroz grad Delnice. Grad Delnice i Adamić, Rijeka.

120 godina vatrogastva u Prezidu 1886. – 2006. (ur. Wolf, M.B.), (2006.), DVD Prezid.

Drugi izvori

Projekt *Putovi baštine – s obje strane rijeke Kupe*, ICAM (projekt pri Ministarstvu turizma RH)

Podaci turističkih zajednica Fužine, Delnice, Skrad, Vrbovsko.

Udruga Zora Prilišće, www.prilisce.hr/prilisce_bastina

Zavičajna zbirka u Delnicama (Kuća Rački)

Zavičajna zbirka u Prezidu

Zavičajna zbirka Lič

Mrežni izvori

Gorski kotar (2006.): Wikipedija. URL:http://en.wikipedia.org/wiki/Gorski_Kotar (26. rujna 2015.)

Netretić, Prilišće (2007.): Wikipedija. URL:http://en.wikipedia.org/wiki/Netretic/Zora_Prilišće (20. rujna 2015.)

Tihomira Stepinac Fabijanić

**Traditional Culture along the *Luisiana* and the *Karolina* Roads.
Historical Itinerary through Gorski kotar and Prikuplje**

Summary

The paper is written in the form of itinerary along historical roads named Karolina and Luisiana. It is based on collected bibliographical data, especially of authors from the turn of the 19th to the 20th century (D. Hirc, E. Laszowski, R. Strohal, etc.), as well as on ethnological notes made by the author during field research in the Littoral and Gorski kotar throughout the years. Data collected within the project entitled Putovi baštine – S obje strane rijeke Kupe (Heritage paths – on both banks of the river Kupa), which the author launched and led at the beginning of our century, were used as well.

The paper is divided into three parts (corresponding to the historical regional-administrative division – in the Austro-Hungarian Monarchy in the 19th century – into districts covering a part of the Littoral and Gorski kotar – along the river Kupa up to Karlovac). The first part tackles traditional architecture, folk costumes, traditional cottage industries and crafts, as well as customs and festivities characteristic of a part of the Littoral (historical Rijeka-Bakar district); there follows the analysis of the same traditional elements and their modern remnants in the area of Gorski kotar (historical Lokve-Delnice and Severin districts); lastly, the same topic is tackled regarding the area in the lower flow of the river Kupa (historical Karlovac district – Prikuplje). Thereby, it is endeavoured to encompass the characteristics of material and spiritual space along the historical roads Karolina and Luisiana in the time when they were built, as well as to offer notes on the elements of this heritage that have survived until the present.

Keywords: *traditional culture; historical roads; Karolina and Luisiana.*

